

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BİDAT VE GULÂT FIRKALAR
BAĞLAMINDA İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİNE KATKILARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Merve ACAR

DENİZLİ, 2023

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BİDAT VE GULÂT FIRKALAR
BAĞLAMINDA İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİNE KATKILARI**

Merve ACAR

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı: Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi

“Bu tez sınavı 20/11/2023 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Rıfat TÜRKEL	BAŞARILI
Doç. Dr. Fatih İBİŞ	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Merve ACAR

15.11.2023

ÖNSÖZ

İzmirli İsmail Hakkı, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yılları olan geçiş aşamasında yaşamış, İslâmî ilimlere değerli katkılar yapmış bir ilim adamıdır. Yaşadığı dönemin çalkantılı siyasi durumların ve beraberinde bu karışık döneme eşlik eden ilim ve fikir dünyasındaki ayrılıkların ortasında ilmi faaliyetlerde bulunmak ve başta İslâmî ilimler olmak üzere pek çok bilim dalına katkı sağlamak ciddi bir önem arz etmektedir. İzmirli İsmail Hakkı'yı özel kılan diğer bir faktör ise yalnızca kendi alanı ile sınırlı kalmayıp pek çok alanda fikir sahibi olması, fikirlerini o alanlardaki çeşitli eserlerle topluma ve bilim dünyasına aktarma gayreti içerisinde olmasıdır. Bu bağlamda İzmirli İsmail Hakkı'nın gerçekleştirmiş olduğu ilmi faaliyetler ve çalışmaları konu edinen araştırmalar geçmişte olduğu gibi günümüzde de önem arz etmektedir. İslâm Mezhepleri Tarihi alanı da bu değerli katkılardan nasibini almış ve araştırmamıza konu olmuştur.

Bu çalışmamızda İzmirli İsmail Hakkı'nın bidat ve gulât fırkaları ele alışı bağlamında İslâm Mezhepleri Tarihine katkıları konu alınmış, İzmirli İsmail Hakkı açısından bidat, dalâlet ve gâlî fırkaların ne olduğu ve bu fırkaların hangi temel özelliklerine göre tasnif ettiğinin araştırıp incelenmesi hedeflenmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın, beş kısma ayırdığı fırkaların, devam eden süreçte görüş ayrılığına düşerek çeşitli kollara bölünmesi, bu kolların dalâletten bidate, bidatten gâlî bir yapıya dönüşmeleri, Ehl-i sünnet ve kendi aralarındaki görüş farklılıkları karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu fırkalara tepki olarak ortaya çıkan ve İzmirli İsmail Hakkı açısından gâlî olarak değerlendirilen fırkalara da yer verilmiştir.

Birinci bölümde İzmirli'nin aile yapısı, yetiştiği ortam, hayatı, tahsili, tedris hayatı ve idari faaliyetleri öncelikle oğlu Celaleddin İzmirli'nin eseri doğrultusunda aktarılmış, neşrettiği eserleri İslâm Mezhepleri Tarihi açısından değerlendirilmiş ve bu eserler üzerine günümüzde yapılan güncel çalışmalar hakkında da bilgi verilmiştir. Bu bölümde aynı zamanda İzmirli'nin mezhep görüşü, ilim ve mezhepleri tasnifi, mezhepleri inceleme yöntemi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise İzmirli'nin beş kısımda tasnif ettiği bidat, dalâlet ve ele aldığı gâlî fırkalar incelenmiştir. Çalışmamızdaki mezheplerin tasnifi, İzmirli'nin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'ne bağışladığı orijinal yazma eserleri göz önünde bulundurularak tamamen İzmirli'nin tasnif ettiği şekilde oluşturulmuştur.

Çalışmamın tamamında fikirleri ve tecrübeleri ile desteklerini esirgemeyen, çeşitli yönlendirmelerde bulunarak bu yolda bana eşlik eden değerli danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU'na, çalışmamın tüm zorluklarını benimle paylaşan, her aşamasında maddi ve manevi olarak yanımda duran, sabırla ve şefkatiyle daima bana destek olan sevgili eşim Abdullah Muammer ACAR' a, daima yanımda olup bana destek olan değerli aileme ve bilhassa tüm eğitim hayatım boyunca her başarıyı gururla taşıyan, ilim yolunda daima desteğini gördüğüm sevgili babam Yahya TURAN' a teşekkürlerimi borç bilirim.

Merve ACAR
Denizli, 15.11.2023

Tezin Başlığı: İzmirli İsmail Hakkı'nın Bidat ve Gulât Fırkalar Bağlamında İslâm Mezhepleri Tarihine Katkıları	
Tezin Yazarı: Merve ACAR	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU
Kabul Tarihi: 20.112023	Sayfa Sayısı: x (ön kısım) + 97 (Tez)
Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi
<p>Bu çalışmada, İzmirli İsmail Hakkı'nın bidat ve gulât fırkaları ele alışı bağlamında İslâm Mezhepleri Tarihine katkıları incelenmiştir. İzmirli, öncelikle İslâm dünyasında gerçeği araştırma iddiasında bulunanları; Selef, Kelâmcılar, Mutasavvıflar, Felsefeciler ve Bâtıniyye olarak beş kısma ayırmıştır. Konumuz açısından bakıldığında önem arz eden Kelâmcılar bahsi içerisinde bidat ve gâlî fırkaları; Mârîka, Şîa, Kaderiyye, Mürchie ve Cehmiyye olarak beş kısımda incelemiştir. Bâtıniyye mezhebinin aşırılıklarını, bu beş kısımdan ayrı olarak değerlendirmiştir.</p> <p>İzmirli İsmail Hakkı'ya göre Bidat ehli; kitap, sünnet ve icmaya rağmen Ehli Sünnetin ittifak ettiği meselelerde ihtilafa düşenlerdir. Gâliyye ise, yaratılmışları peygamber veya ilâhlık seviyesine çıkaranlardır. Bu bağlamda gâlî fırkaların bidatleri, teşbih, hulûl, tenasüh, ibâha, bedâ ve ric'at gibi çeşitli inançlardan oluşmaktadır. Gâlî fırkaların bu inançlarından bazıları incelendiğinde İslâm dininin itikâdî temelleri ile alakasının olmadığı, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm öncesi döneme ait izler taşıdığı görülmektedir.</p> <p>İzmirli İsmail Hakkı gâlî fırkaları iki kısımda incelemiştir. Birinci kısım Gâliyye, ulûhiyyetin Allah'tan başka bir varlıkta da bulunduğunu savunmuş, ikinci kısım Gâliyye, peygamberliğin bitmediğini yeryüzünde devam ettiğini savunmaktadır. İzmirli'ye göre gâlî fırkalar, Hz. Ali'nin yaşadığı dönemde ona ulûhiyyet isnat etmekle ortaya çıkmış olup günümüzde de bu düşünce doğrultusunda varlığını devam ettiren mezhepler bulunmaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: İzmirli İsmail Hakkı, Gulât Mezhepler, Bidat, Dalâlet	

Title of the Thesis: Contributions of Izmirli Ismail Hakkı to the History of Islamic Sects in the Context of Bid'ah and Ghulāt Sects	
Author: Merve ACAR	Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU
Date: 20.11.2023	Nu. of pages: x (Front pages) + 97 (Thesis)
Department: The Basic Islamic Sciences Subfield: Kalam And History of Islamic Sects	
<p>In this study, Izmirli Ismail Hakkı's contributions to the History of Islamic Sects were examined in the context of his treatment of bid'ah and ghulat sects. Izmirli, first of all, those who claim to investigate the truth in the Islamic world; Salaf divided it into five parts: Theologians, Sufis, Philosophers and Batiniyya. Bidah and Ghali sects within the subject of Kalamists, which are important in terms of our subject; He examined it in five parts: Mârîka, Shia, Qadariyah, Murji'ah and Jahmi. He evaluated the excesses of the Batiniyya sect separately from these five parts.</p> <p>According to Ismail Hakkı from Izmir, people of heresy; They are those who disagree on issues on which Ahl al-Sunnah agree, despite the Book, Sunnah and Ijma. Ghaliyah are those who elevate created beings to the level of prophets or divinity. In this context, the bid'ahs of the ghāli sects consist of various beliefs such as taşbih, hulûl, reincarnation, ibâha, beda and raj'a. When some of these beliefs of the Ghali sects are examined, it is seen that they have nothing to do with the religious foundations of the Islamic religion and that they bear traces of Judaism, Christianity, and the pre-Islamic period.</p> <p>Izmirli Ismail Hakkı examined the sects in two parts. The first part, Ghaliyah, argues that divinity exists in a being other than Allah, and the second part, Ghaliyah, argues that prophecy does not end and continues on earth. According to Izmirli, the main sects are emerged during Ali's lifetime by attributing divinity to him, and today there are sects that continue to exist in line with this idea.</p>	
Keywords: Izmirli Ismail Hakki, Ghāli Sects, Bid'ah, Heresy	

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Zorlukları	2
2. Araştırmanın Yöntemi	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI, İSLÂM MEZHEPLERİNE BAKIŞI VE İSLÂM MEZHEPLERİNE DAİR ESERLERİ

1.1. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI.....	5
1.1.1. Doğumu, Ailesi ve Evliliği.....	5
1.1.2. Tahsili, Tedris Hayatı ve İdari Faaliyetleri.....	6
1.2. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN İSLÂM MEZHEPLERİNE BAKIŞI.....	10
1.2.1 Mezhep Görüşü ve Metodu.....	10
1.2.2 İlim ve Mezhep Tasnifi.....	13
1.2.3 Bidat ve Dalâlet Ehli.....	14
1.2.4 Gulât Fırkalara Bakışı.....	17
1.3. İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ ALANI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI	20
1.3.1. Yeni İlm-i Kelâm	21
1.3.2. Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme	22
1.3.3. Teâlîm-i Mu'tezile	23
1.3.4. Dürzî Mezhebi Risalesi	24
1.3.5. Muhtelif Mezhepler Risalesi	24
1.3.6. Tasnifu'l-'Ulûm	25

1.3.7. İlm-i Hilâf	26
1.3.8. Mülâhhas İlm-i Tevhid	26
1.4. DİĞER ALANLAR İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI	27
1.4.1. Kur'an-ı Kerim İle İlgili Eserleri.....	27
1.4.2. Hadisle İlgili Eserleri.....	27
1.4.3. İslam Tarihi'ne Ait Eserleri.....	27
1.4.4. Fıkıhla İlgili Eserleri.....	27
1.4.5. Kelâm İlmine Dair Eserleri.....	28
1.4.6. Din Derslerine Dair Eserleri.....	28
1.4.7. Ahlak ve Tasavvufa Dair Eserleri.....	28
1.4.8. Dinler Tarihi ile İlgili Eserleri.....	29
1.4.9. Mantığa Dair Eserleri.....	29
1.4.10. Felsefeye Dair Eserleri.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BİDAT VE GULÂT FIRKALAR HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

2.1 BİDAT VE GULÂT FIRKALAR.....	31
2.1.1. Mârîka	31
2.1.1.1. Muhakkime-i Ūlâ	33
2.1.1.2. Ezârika	34
2.1.1.3. Necedât	35
2.1.1.4. Sufriyye	36
2.1.1.5. Acârîde	37
2.1.1.6. Seâlîbe	38
2.1.1.7. İbâdiyye	38
2.1.2. Şîa	39
2.1.2.1. Hz. Ali'nin Vefatından Önce Ortaya Çıkan Gruplar	42
2.1.2.1.1. Mufaddıla	43
2.1.2.1.2. Sâbbe (Teberrâiye)	43

2.1.2.1.3. Müellihe	44
2.1.2.2. Hz. Ali'nin Vefatından Sonra Ortaya Çıkan Gruplar	45
2.1.2.2.1. Keysâniyye	45
2.1.2.2.2. Zeydiyye	47
2.1.2.2.3. İmâmiyye	49
2.1.2.2.3.1. Hişâmiyye	51
2.1.2.2.3.2. Şeytâniyye	52
2.1.2.2.3.3. Zürâriyye	52
2.1.2.2.3.4. Yûnusiyye	53
2.1.2.2.3.5. Bedâiye ve Müfevvida	53
2.1.2.2.4. Gâliyye	54
2.1.2.2.4.1. İlâhlık İddiasındaki Gâliyye Fırkaları	54
2.1.2.2.4.1.1. Muhammediyye	54
2.1.2.2.4.1.2. Ali Allâhiyye ve Aliyâiyye	54
2.1.2.2.4.1.3. Hattâbiyye	56
2.1.2.2.4.1.4. Kâmiliyye	57
2.1.2.2.4.1.5. Albâiyye	58
2.1.2.2.4.1.6. Cenâhiyye	58
2.1.2.2.4.1.7. Beyâniyye	58
2.1.2.2.4.1.8. Harbiyye	59
2.1.2.2.4.1.9. Berkûkiyye ve Rizâmiyye	59
2.1.2.2.4.1.10. Mukannaiyye	59
2.1.2.2.4.1.11. Hulmâniyye	60
2.1.2.2.4.1.12. Hallâciyye	60
2.1.2.2.4.1.13. Dürziyye	61
2.1.2.2.4.1.14. Azâfira	62
2.1.2.2.4.1.15. Gâlî İsnâşeriyye.....	62
2.1.2.2.4.1.16. Gâlî İsmâiliyye	63
2.1.2.2.4.2. Peygamberlik İddiasındaki Gâliyye Fırkaları.....	64
2.1.2.2.4.2.1. Gurâbiyye	64
2.1.2.2.4.2.2. Mugîriyye	65
2.1.2.2.4.2.3. Mansûriyye	65

2.1.2.2.4.2.4. Karâmitî Seb'iyye	66
2.1.2.2.4.2.5. Gâlî Keysâniyye	66
2.1.2.2.4.2.6. Şerîkiyye	67
2.1.2.2.4.2.7. Ammâriyye	67
2.1.2.2.4.2.8. Gâlî İsnâşeriyye.....	67
2.1.3. Kaderiyye	67
2.1.3.1. Kaderiyye-i Gâliyye ve Kaderiyye-i Mukteside	69
2.1.3.2. Mu'tezile	69
2.1.3.2.1. Halis Mu'tezile	72
2.1.3.2.1.1 Vasiliyye ve Amriyye.....	72
2.1.3.2.2. Mu'tezile-i Cehmiyye.....	73
2.1.3.2.3. Mu'tezile-i Gâliyye.....	74
2.1.3.2.3.1. Habitiyye ve Hadesiyye.....	74
2.1.3.3. Cebriyye	75
2.1.4. Mürcie	76
2.1.5. Cehmiyye	80
2.1.6. Bâtniyye	83
2.2. İZMİRLİ'NİN İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİNE KATKILARINA DAİR	
DEĞERLENDİRME.....	86
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	94
ÖZGEÇMİŞ	97

KISALTMALAR

- çev. : Çeviren
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
bk. : Bakınız
vd. : Ve Diğerleri
sad. : Sadeleştiren
Hz. : Hazreti
mad. : Madde
s.a.v. : Sallallâhu aleyhi vesellem
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Yay. : Yayın
yy : Yüzyıl

GİRİŞ

Asırlardır pek çok alim farklı alanlarda çalışmalar yapmış, birçok eser neşretmiş, çeşitli tezler ve önermelerde bulunarak çalıştığı alanlara katkı sağlamıştır. Bu katkılar, ilim dünyasına çeşitli bilgiler kazandırmış, öne sürülen görüş veya ortaya atılan tezlerle ilim dünyasına son derece önemli ve değerli açılımlar getirmiştir. Bu sebeple günümüzde yapılacak araştırmalara yol gösterici olması için alimlerin ortaya koyduğu değerli ilmî görüş ve metotların ilgili alanlara katkılarını tespit etmek önem arz etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde yaşamış, ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuş şahsiyetlerden biri de İzmirli İsmail Hakkı'dır. İzmirli, bulunduğu dönemin siyasî ve fikrî karışıklıklarına rağmen İslâm dünyasına, İslâmî ilimlere ve bunlarla ilgili gelişmelere duyarsız kalmamış, konuları objektif bir şekilde inceleyerek aktarmış, gerektiğinde fikrini ve bilgisini ortaya koyup savunmaktan da geri durmamıştır.

İslâmî ilimlerin hemen her sahasında iyi yetişmiş bir alim olan İzmirli İsmail Hakkı, İslâmî ilimlerle ilgili çok sayıda kitap ve makale neşretmiştir. İslâmî ilimleri medrese geleneğiyle tahsil eden ve İslâmî ilimlerle ilmi hayatı boyunca hep iç içe olan İzmirli, pek çok önemli şahsiyete hocalık yapmış ve çeşitli alanlarda eserler verebilecek düzeyde kendini yetiştirmiştir. Bu alanlardan biri olan İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dalına dair pek çok eseri bulunmasına karşın mevcut araştırmalarda İzmirli İsmail Hakkı'nın bilhassa İslâm Mezhepleri Tarihi alanına katkılarına yönelik tespit ve değerlendirmelerin çok az olduğu görülmektedir. İzmirli İsmail Hakkı'nın bir mezhebi kronolojik sıraya riayet ederek başarılı bir tasnifle incelemesi, fırkalar arasındaki görüş ayrılıklarını objektif bir şekilde ortaya koyması, onun İslâm Mezhepleri Tarihi alanında kendine özgü metoduyla öne çıkmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan bize göre İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmalarındaki metodu ve alana katkılarının tespiti önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmamızın temel amacı, İzmirli İsmail Hakkı'nın mezheplere bakışını ve beş kısımda tasnif ettiği bidat, dalâlet ve gâlî fırkaların aşırıya kaçma sebeplerini, görüş ayrılıklarını ve hak yolundan sapmalarının getirdiği sonuçları değerlendirerek bidat ve gulât fırkaları ele alışı bağlamında İslâm Mezhepleri Tarihi ilmine katkılarını incelemektir.

1. Araştırmanın Amacı ve Zorlukları

Mezhepler Tarihine dair araştırmalar, bu alana katkı sağlayan bir alim nazarında değerlendirildiğinde öncelikle o alimin hayatını, yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve dini olaylarını inceleme ihtiyacını beraberinde getirmektedir. İzmirli İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yılları arasında yaşamış, bu çağın getirdiği ilmi zenginlikten faydalanarak hem mektep hem de medrese eğitimi görmüş bir alimdir. Yeni İlmi Kelam anlayışı ile Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi görmüş, gelecek nesiller için birçok yeni hedefe de ışık tutmuştur. Mezhepler Tarihi açısından İzmirli'nin yönlendirmeleri dikkate alındığında, hak, batıl ve dalaletin farkına varmak, bunları objektif olarak bilmek ve devam eden süreçte ortaya çıkan mezhepleri bu kapsamda değerlendirmek çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Günümüze kadar Mezhepler Tarihine dair yapılan çalışmalar incelendiğinde İzmirli İsmail Hakkı'nın mezhep görüşü, mezhepleri inceleme yöntemi, kendine has olan mezhep tasnifi, klasik kaynaklar bağlamında nakilciliği ile ilgili değerlendirmeler ve genel olarak İslam Mezhepleri Tarihine olan katkılarının tespiti oldukça azdır. Bu noktada alana katkı sunmak istediğimiz asıl amaç, İzmirli'nin İslam Mezhepleri Tarihi'ne katkılarını bidat ve gâli fırkalar özelinde tespit etmeye çalışmak olacaktır. Bunun yanı sıra İzmirli'nin klasik kaynaklardan ne derece yararlandığının tespiti ve yine onun tabiriyle makalat sahibi ulemadan farklı olan tasnifleri, dipnot şeklinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'nın külliyat hayatı değerlendirildiğinde birçok eserin tamamlanmamış olduğu görülmektedir. Risaleler halinde bulunan birtakım yazma eserler incelendiğinde ise birbirinin devamı niteliğinde olan pek çok varak bulunmaktadır. Çalışmamız esnasında bazı varaklar mürekkep akması, silinmesi vb. çeşitli sebeplerle okuma güçlüğü oluşturmuştur. Diğer yandan İzmirli'nin naklettiği bilgilerin genel olarak bir kaynakçada toplanması veya birebir kaynağına atfedilmemesi, kuvvetle muhtemel eserlerini nihayete erdirememesi sebebiyle hiç kaynak vermediği eserlerinin bulunması gibi pek çok husus ise onun mezheplere dair öznel değerlendirmelerine ulaşmamızdaki en büyük zorluk olarak karşımıza çıkmaktadır. İzmirli özelinde çalışan bazı araştırmacıların çeviri ve sadeleştirme eserlerinde yazım yanlışı, çeviri hataları gibi hususların bulunması çalışmamızı zenginleştirmekle birlikte kaynaklara ulaşmada zorluk oluşturmuştur.

2. Araştırmanın Yöntemi

İslam Mezhepleri Tarihi her bilim dalında olduğu gibi kendi özelinde çeşitli araştırma yöntemleri bulunduran bir alandır. Bu sebeple bir çalışmanın yöntemi konudan bağımsız düşünülmemeyeceği gibi tek bir kalıpla da özdeşleştirilememektedir. İzmirli'nin mezhepleri inceleme sebebini araştırdığımızda öncelikle karşımıza Yeni İlmî Kelam anlayışı çıkmaktadır. Öyle ki İzmirli devam eden süreçte kelâmî yöntemlerin geliştirilmesi gerektiğini savunmuş, artık farklı bir bakış açısıyla alanda ilerleme yönünde çalışmalar yürütmüştür. Bu bağlamda İzmirli, mezheplerin objektif bir şekilde incelenmesinin, onların amaçları doğrultusunda hak söyleyişlerini tespit etmek ve batıla giden yönlerinin açığa çıkarılmasının, netice itibari ile yeni mezhebi oluşumların bu kapsamda değerlendirilmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Biz de çalışmamızda İzmirli'nin tasnif ettiği şekliyle muhtevayı oluşturarak öncelikle onun kendi metot ve yöntemini anlamaya çalıştık. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında bu hususlardan bahsedilmiş, kendisini diğer ulemeden ayıran fikri yapı da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bir alimin mezhepler tarihi ile ilgili katkılarını incelerken kendi neşrettiği ve faydalandığı kaynakların taramasını yapmak çok önemlidir. Dolayısıyla çalışmamıza öncelikle İzmirli'nin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesine bağışladığı yazma eserlerinin orijinaline ulaşarak başladık. Devam eden süreçte bu eserlerin çeviri ve sadeleştirilmiş versiyonlarını inceleyerek genel bir muhteva oluşturduk. İzmirli'nin kaynak olarak faydalandığı klasik eserlerin temini ve incelenmesiyle birlikte kendi ifadelerini tespit ederek, makalat sahiplerinden ayrıldığı yönleri tespit etmeye çalıştık. İzmirli'nin konumuzla doğrudan alakalı çevirisi yapılmamış bazı risaleleri çevirerek tezimizde kullandık.

Çalışmamız İzmirli İsmail Hakkı nazarında olması sebebiyle öncelikle onun yetiştiği dönem, aile ve tedris hayatı, döneminde meşgul olduğu ilmi ve siyasi kimliği üzerinde bilgi aktararak başladık. Bidat ve gâli fırkalara bakışına geçmeden önce İzmirli'nin mezheplere bakışını, kendi mezhebi ve tasavvufi yönünü, kendi metodunu ne şekilde eserlerine yansıttığını inceledik ve araştırmamızı buna göre şekillendirdik. Birinci bölümün devamında İzmirli'nin İslam Mezhepleri Tarihi alanı ile ilgili olabilecek eserlerine yer vermeye çalıştık. Bu eserlerde dikkat ettiğimiz husus özellikle İzmirli'nin mezhepleri inceleme konusu olarak ele alırken ne şekilde aldığı ve mezheplere ne derece

yer verdiği olmuştur. Nihayetinde bu eserler hakkında günümüzde yapılan güncel çalışmalar da incelenerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'nın eserlerini incelediğimizde tasnif ve akıcılık yönünden kendi metodunu ustaca kullandığı apaçık görülmektedir. Hemen hemen her eserinde genelden özele doğru giden bir araştırma seyrini görmek olağandır. Bu sebeple çalışmamıza İzmirli'nin ilimleri genelden özele doğru ne şekilde tasnif ettiğini incelemekle başladık. Bunu yaparken İzmirli'nin kendi tasnif yöntemini bozmamaya özen gösterdik. Öyle ki bidat ve gâli firkaların birbirinden ne derece ayrıldığını içindekiler kısmından görmek güç olsa da bu hususu sonuç kısmında açıklamayı uygun gördük.

İzmirli, bir mezhebi incelerken kronolojik sıraya dikkat etmiş, o mezhebin tarihsel sürecini, zamanla fikirlerinde değişme yaşayarak çeşitli kollara ayrılmasını, mezhep içerisinde önde gelen şahsiyetleri ve mezhebin nihayetini çok iyi değerlendirmiştir. Örneğin bir mezhebin ortaya çıktığı ilk zamanlardaki görüşlerini ehli sünnetle karşılaştırmış, devam eden süreçte aşırıya gitme durumlarını çok iyi ortaya koyarak şahsiyet bazında bu görüşleri değerlendirmiştir. Öyle ki bir mezhep içerisinde görüşlerinde aşırıya gidinler olduğu gibi o mezhebin aslından ayrılmayanlar da olmuştur. Biz de çalışmamızda bu akışı bozmayarak mezhepleri açıklayıp İzmirli'nin farklı düşündüğü yerleri ve onun klasik kaynaklardan ayrıldığı durumları tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızda birçok mezhep adı olduğu için öncelikle İzmirli'nin naklettiği şeklin dışına çıkmamaya özen gösterilmiştir. Aynı zamanda bu mezheplerin neden bu adlarla isimlendirildiği, bu isimlendirmeleri kendilerinin mi yoksa muhaliflerinin mi ortaya koyduğu üzerine değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra mezheplerin birbirinden ayrıldığı kavramsal bütünlük de kendi içerisinde açıklanmaya çalışılmıştır. Gâli firkaların özelliklerinden olan beda, ricat, tenasüh vd. gibi hususlar, Mu'tezilenin el-menzile beyne'l-menzileteyn gibi kendine has terminolojisi buna örnek olarak gösterilmektedir.

Bir mezhebi her yönüyle incelemek, sosyolojik, psikolojik ve tarihi açıdan değerlendirmek elbette diğer bilim dallarının verilerini kullanmayı beraberinde getirecektir. Bu sebeple çalışmamızda mezhepler tarihinin yöntemleri dışında diğer bilim dallarının verilerinden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN İSLÂM MEZHEPLERİNE BAKIŞI VE İSLÂM MEZHEPLERİNE DAİR ESERLERİ

1.1. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI

1.1.1. Doğumu, Ailesi ve Evliliği

İzmirli İsmail Hakkı 1868 yılında İzmir'in en bilinen yerlerinden birisi olan İkiçeşmelik semtinde, Kıratlı sokağında doğmuştur. Babası yedek yüzbaşı olarak askeri görev icra eden İzmirli Hasan Efendi, annesi Kandiyeli Hafize Hanım'dır. Hafize Hanım'ın, Hasan Efendi ile Girit'te tanıştığı sırada Rumca konuştuğu, hiç Türkçe bilmediği ve İzmir'de evliliklerin akabinde Hasan Efendi'nin kendisine Türkçe öğrettiği bilinmektedir. Hasan Efendi ile Hafize Hanım'ın izdivaçlarından bir yıl sonra İsmail Hakkı İzmirli dünyaya gelmiştir.¹ Babasını küçük yaşta iken kaybetmiş, annesi ile hayatını idame ettirmiş dolayısıyla annesi tarafından yetiştirilmiştir.² Bu açıdan bakıldığında babasını küçük yaşta kaybeden ve muhtemelen Türk dilini sonradan öğrenen bir annenin rehberliğinde kendisini yetiştirerek değerli eserler bırakan İsmail Hakkı'nın hayatını incelemek de önem arz etmektedir.

İzmirli İsmail Hakkı 1895 yılının başlarında Mercan İdâdîsi'nde öğretmenlik yaparken Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinden Lüleburgaz Kadısı Süleyman Necati Efendi'nin büyük kızı Nuriye Hanım'la evlenmiştir. Bu evlilikten 1897 yılında ilk erkek çocuğu Celalettin İzmirli dünyaya gelmiştir.³ 1898 de Necmettin adında ikinci çocuğu, 1904 yılında Nurettin adında üçüncü çocuğu dünyaya gelmiş ve Nurettin doğumundan on gün sonra vefat etmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın eşi Nuriye Hanım ise 1907 yılında verem hastalığı sebebiyle İstanbul da babası Süleyman Necati Efendi'nin evinde vefat etmiştir. İzmirli, Nuriye Hanım'ın vefatından dokuz ay sonra Kadıköy'de Mütevelli Aziz

¹ Celalettin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı*, (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946), 5.

² Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/530.

³ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 10.

Efendi'nin kızı Kadriye Hanım'la evlenmiş, bu evlilikten 1911 yılında Hayrettin adında bir erkek evladı dünyaya gelmiştir.⁴

1.1.2. Tahsil, Tedris Hayatı ve İdari Faaliyetleri

İzmirli İsmail Hakkı okumaya hevesli bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dört yaşında öğrenim hayatına başlamış, küçüklüğünden itibaren boş zamanlarını oyun oynamakla değil çocukları etrafına toplayarak ders okutmakla geçirmiştir.⁵ İzmirli, ilk ve orta öğrenimini İzmir'de yapmış, İkiçeşmelik İbtidâ ve Rüşdiyesi'ni bitirmiştir.⁶ İlk tahsilini tamamladıktan sonra babasının amcası olan Âmâ Hafız'ın yanında hafızlık dersi olarak kısa sürede hafız olmuştur. Bir taraftan hıfzını tamamlarken diğer taraftan da medrese eğitimine devam edip Rüşdiye'yi bu şekilde tamamlamıştır.⁷ Hatta medrese derslerine devam ederken Şâzelî tarikatından icazet⁸ de almıştır. Rüşdiye Mektebini tamamladıktan sonra Ziyaeddin Efendi'nin babası Kâmil Efendi'den Farsça dersleri almış bu süre içerisinde medrese derslerine de devam etmiştir. İzmirli, lise öğrenimi esnasında da İzmir'de yaşayan bir Yahudi'den, karşılığı Türkçe öğretmek olacak şekilde Fransızca eğitimi almıştır.⁹ Bununla birlikte Arapça, Rusça, Farsça, Rumca ve Latince olmak üzere beş yabancı dili iyi derecede bilmesi, ona hem çeşitli kaynaklara nüfuz edebilme hem de geniş bir ilmi perspektife sahip olabilme imkânı vermiştir.¹⁰ Şüphesiz bu ilmi perspektif onun yaşamı boyunca ilgilendiği ilimlerle ilgili çalışmalarında ufkunu ve önünü aydınlatan bir ışık vazifesi görecektir. Farklı dillere hâkim olmasının aynı zamanda onun kültürel anlamdaki gelişiminde önemli katkıları olduğunu ve yine bunun ilmi ve fikri zenginliğine doğrudan olumlu manada etki ettiğini söylemek mümkündür.

İzmirli, Rüşdiye okulundan mezun olduktan sonra orada bir süre Farsça öğretmenliği yapmıştır. 1890 yılında İstanbul'a gelmesiyle birlikte Dârülmualimîn-i Âliye sınavına girmiş ve Dârülmualimîn'in ilk talebeleri arasına girerek öğrenim görmüştür.¹¹ İzmirli İsmail Hakkı'nın 23 Ağustos-3 Kasım 1891'de İzmir'de Namazgâh

⁴ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 11.

⁵ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 6.

⁶ Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 51.

⁷ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/530-531.

⁸ İcazename: Öğrencinin kendisine en son ders veren müderristen aldığı ilmi yeterlilik belgesidir.

⁹ Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 4.

¹⁰ Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 52.

¹¹ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı*, 7.

Mekteb-i İbtidâîsi muallimliği, meslek hayatının ilk vazifesi olması bakımından önem arz etmektedir.¹² 1982 yılında Edebiyat Şubesi'nden mezun olmuş, burada öğrenim görürken Sultan Selim'de meşhur Fatih dersiamlarından Hafız Ahmed Şakir Efendi'nin medrese derslerine devam ederek Şakir Efendi'nin üçüncü icazetinden icazet almıştır.¹³

1892 yılında Dârümuallimîn'den birincilikle mezun olan İzmirli İsmail Hakkı, Maarif Nazırı olan Zühtü Paşa onu keşfedip zekiliği ve çalışkanlığını takdir edince Mercan İdâdîsi'ne din dersleri, tarih ve ahlak öğretmeni olarak tayin edilmiş aynı zamanda Zühtü Paşa, İzmirli'den çocukları için de özel ders vermesini dahi istemiştir.¹⁴ Yine bizzat kendisi 1896 yılında Maarif Nazırlığı'nın Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetinde çalışmıştır.¹⁵ İzmirli, Dârümuallimîn-i Âliye'deki en etkilendiği hocalarından Ahmed Asım Efendi ile görüşmelerini bırakmayıp onunla beraber *Fusûsü'l-Hikem*'i okumuş, çeşitli ilmi konularda Ahmed Asım ve Ahmet Şakir gibi hocaları onun ilmi şahsiyeti üzerinde önemli etkilerde bulunmuşlardır.¹⁶ İzmirli İsmail Hakkı, Mülkiye Âli'sinde Fıkıh Usulü öğretmeni olmuş, meşrutiyetin başlarında Dârülfünûn'da Felsefe öğretmenliği yapmış, Hukuk Fakültesi'nde Fıkıh Usulü dersleri vermiş, Müttehassısın Medresesi'nde Felsefe dersleri okutmuş, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde İslâm Felsefesi öğretmenliği yapmış ve Üniversite'de ordinaryüs profesör unvanını almıştır.¹⁷

İzmirli İsmail Hakkı, hocalık hayatı boyunca derslerini net, anlaşılır ve doğruluğu belgeye dayanır şekilde anlatmış, bazı dersleri de anlatırken duyguya çok önem vermiştir. Dârümuallimîn-i Âliye'de İslâm Tarihi dersi verdiği esnada bir öğrencisi notların daha ayrıntılı olmasını istemesi üzerine “Benden ayrıntı değil, mevsuk (belgeye dayanan, doğruluğuna güvenilen, sağlam) isteyiniz” demiştir. Öğretmenlik hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştirmiş olup bu öğrencilerden önemli mevkilerde görev yapanlardan bazıları ise şu şekildedir: Başbakan Şükrü Saracoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, Milletvekillerinden Reşat Şemsettin, Nevzat Ayas, Sadri Ethem ve Mehmet Emin, Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Ahmet Hamdi Aksekili, Diyanet İşleri Müşavirleri Yusuf Ziya, İstanbul Eski Valisi Süleyman Sami ve Bakanlık Müfettişlerinden Osman

¹² Ali Birinci-Yusuf Turan Günaydın, *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler Polemikler Tenkitler* (İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, 2021), 15.

¹³ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 6.

¹⁴ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 7.

¹⁵ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23/531.

¹⁶ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23/531.

¹⁷ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 7.

Pazarlı'dır.¹⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere İzmirli'nin, kendisine düstur olarak edindiği önemli ilkelerden birisinin doğruluğu tartışmaya açık olmayacak derecede sahih bilgilerle yol alması ve bunu daima sorgulama güdüsü ve kaygısı içerisinde olduğu görülmektedir. Bu hal, onun ilmi faaliyetlerinin ehemmiyeti ve güvenilirliği bakımından son derece değerlidir.

İzmirli, Dârümuallimîn'de tarih öğretmenliği yaptığı 1907-1908 yılları arasında aynı zamanda Dârüşşafaka Müdürlüğü de yapmıştır. 1908-1909 yıllarını takiben de Dârümuallimîn-i Âliye müdürlüğü yaptığı sıralarda eğitim sistemindeki ıslah çalışmalarını konu edinen ve bu amaçla kurulan Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye içinde yer almıştır. İzmirli, 22 Haziran 1909'da tayin edildiği Dârülfünûn hocalığına emekli olduğu 1 Ekim 1935 Tarihine kadar aralıklarla devam etmiştir. Aynı yılları takiben (1909-1913) Ulûm-i Diniyye ve Edebiyye şubelerinin müdürlüğünü yapmakla birlikte çeşitli dersler vermiş ve 13 Ekim 1914'te buradaki muallimlik görevi son bulmuştur.¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, kaleme aldığı İslâmî ilimlerle ilgili eserleri ve çalışmalarıyla bu alanlarda ilmi Ehliyetini ispat etmiş, bu ispatı onun çeşitli önem arz eden görevlerde ve projelerde yer almasına doğrudan etki etmiştir. Tıpkı tedris hayatındaki gibi aynı zamanda pek çok idari görevlerde bulunmuş, yapmış olduğu müdürlük görevlerini ifa ederken daima takdir edilmiştir.

İslâmî ilimlerdeki bu ehliyeti ile teftiş faaliyetlerinin ilk akla gelen isimlerinden olan İzmirli, 1914-1918 yılları arasında İstanbul medreseleri Dârü'l- Hilâfeti'l-Âliye ismi altında birleştirildiği esnada buraya müfettiş olarak tayin edilmiştir. Her zaman olduğu gibi burada da mesleğini icra ederken ilmi faaliyetlerini ve müderris kimliğini sürdürmüş ve dersler vermiştir.²⁰ 1915 yılında Süleymaniye Medresesi'nin açılmasıyla birlikte burada Kelâm şubesinin Felsefe-i İslâmiyye tarihini öğretme görevi 1923 yılına kadar onun sorumluluğuna verilmiştir. Aynı dönemi takip eden zamanda Menbau'l-İrfan'da Felsefe dersi, Medresetü'l-İrşad ve'l-Vaizin şubesinde Kelâm ve Felsefe tarihi dersleri vermiş olup Dârülfünûn'da Felsefe-i İslâmiyye tarihi müderrisliği yapmıştır (1919).²¹ İzmirli, 16 Ekim 1922-10 Şubat 1924 yılları arasında Ankara'da Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti içerisinde kurulan Tedkîkât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nde üye, reis

¹⁸ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 8.

¹⁹ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/531.

²⁰ Birinci-Günaydın, *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler Polemikler Tenkitler*, 17-18.

²¹ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/531.

vekili ve reis olarak çalışmıştır (11 Şubat- 22 Kasım 1924). Aynı zaman diliminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kapatılan medreselerin yerine Dârülfünûn'un tekrar temellendirilmesiyle birlikte İstanbul'a dönmüştür. Darülfünûn'da İlahiyat ve Edebiyat Fakültelerinde müderrislik yapmasının yanı sıra İlahiyat Fakültesinin Dekanlığına da getirilmiştir (1931).²¹

1933 yılında Darülfünûn'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle buradaki kadrosu İslâm Tedkikleri Enstitüsü'ne geçmiştir. Burada görevini ifa ederken yaş haddini doldurmasına rağmen Bakanlar Kurulu kararı ile (22.8.1924) kararı ile görev süresi bir yıl daha uzatılmış ve 1 Ekim 1935 senesinde emekliye ayrılmıştır.²² İzmirli İsmail Hakkı, meslek hayatı boyunca daima bir ilmi gayret içerisinde olmuş, çeşitli cemiyetler ve komisyonlarda bulunmuş, idari hizmetlerinden dolayı da kendisine pek çok nişan ve rütbe takdim edilmiştir. Emekliye ayrıldıktan sonra da çeşitli ilmi faaliyetlerde bulunmuş, meşguliyetini ilim üzerine idame ettirmiştir.

Dârüşşafaka'da çalıştığı dönemde Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'de çalışmış, Maarif Nezareti tarafından kurulan komisyonda yer almıştır. Bu komisyonda, Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyyet* adlı kitabıyla ilgili bir rapor hazırlamak sebebiyle bulunmuştur. Bunun yanı sıra bünyesinde bulunduğu diğer komisyonlar; Tedkîk-i Kütüb, Ulûm-i Diniyye ve Arabiyye, Ahlâkiyye olarak sıralanabilir. Meclis-i Maarif, Cemiyeti Sûfiyye'de de görev almış, 1915'te Kelâm ilminin çağın ihtiyaçlarına göre şekillendirmek amacıyla oluşturulan encümenlerin başkanlığına geçmiştir.²³ Encümene görevlendirilmesine rağmen kayda değer bir sonuç alınamamış, bu alanda *Yeni İlmi-i Kelam* eserini 1923-1924'te iki cilt olarak neşretmiştir.²⁴ İzmirli, Türk Tarih Kurumu yedek üyeliği, Paris'teki Milletlerarası İlimler Akademisi Türk Grubu üyeliğinde bulunmuş, kendisine ilmi ve idari hizmetlerinden dolayı Dârümuallimîn-i Âliye'de birçok rütbe ve nişan verilmiş, Mercan Mülkiye İdâdîsi'nde çalıştığı sırada üçüncü rütbeden Mecîdî, Encümen-i Teftiş ve Muayene memuruyken dördüncü rütbeden Osmânî, daha sonra Mülkiye, ardından Sınıf-ı Sâni rütbeleriyle ödüllendirilmiştir. Eğitime yaptığı hizmetlerden ötürü kendisine Maarif

²¹ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 10; Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/531.

²² İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 10; Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/531; Birinci-Günaydın, *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler Polemikler Tenkitler*, 20.

²³ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 23/531.

²⁴ Birinci-Günaydın, *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler Polemikler Tenkitler*, 22.

nişanları, Fransa tarafından da akademi nişanı layık görülmüştür. İzmirli'nin siyasetle uğraştığı bilinmemekle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kaydolduğu, 1909 yılında Konya ve Kayseri'ye Meşrutiyet idaresinin üstünlüklerini anlatmak amacıyla gittiği nakledilmektedir.²⁵

İzmirli, 1940 yılında yakalandığı diyabetik hastalığının dışında 78 yıllık yaşamında ciddi bir sağlık problemiyle karşılaşmamıştır. Son dönemlerini Ankara'da geçirmiş, 31 Ocak 1946 yılında Ankara'da vefat etmiştir. 2 Şubat 1946'da Hacı Bayram Camii'nde kılınan cenaze namazının akabinde toprağa verilmiştir. Naaşı şu anda Cebeci Asrı Mezarlığı'nda 149 numaralı kabirde bulunmaktadır.

1.2. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN İSLÂM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

1.2.1 Mezhep Görüşü ve Metodu

İzmirli İsmail Hakkı'nın mezhep görüşüne dair yapmış olduğumuz araştırmalarda şu veya bu mezhebe tâbi olup çalışmalarını bu doğrultuda yapmıştır demek oldukça güçtür. Değerlendirmemizi bu şekilde yapmış olmamızın sebebi Celaleddin İzmirli'nin metodoloji ve siyer hocası olarak gördüğü babası İsmail Hakkı İzmirli ile din ilimleri üzerine konuşurken sormuş olduğu bazı sorular neticesinde yapmış olduğu çıkarımlar ve aktardığı ifadeler önem arz etmektedir. Öyle ki Celaleddin İzmirli, babasından bahsederken onun mutasavvıflar ile mütekellimleri, özellikle Selef Mezhebini savunanları muhakeme ettiğini ve netice itibari ile babasının Selef Mezhebine meylettiğini bildirmektedir. İzmirli'nin, bidat ve gâlî fırkaları değerlendirirken karşılaşmış olduğu aşırılıklara karşı Selef ehlinin izlediği yolun en doğru yol olacağını bildirerek aşırıya kaçan fırkaların, ihtilafa düştüğü meseleler üzerine fazla düşünülmemesi gerektiğini belirtmesi ve Selef yolunun takip edilmesini tavsiye etmiş olması da bu görüşe dayanak niteliğindedir. Lakin İzmirli; *“Hanbeli de değilim, Eşari de. Körü körüne mutasavvıflara da kelamcılara da tabi olmam. ...Mensubiyetim ancak İslâm dinindedir. Tarikatım ancak en hayırlı tarik(at) olan tarikat-ı Muhammediyedir.”*²⁶ Şeklinde beyanıyla mezhep görüşünü özetlemektedir. İzmirli, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında sünnet Ehlinden bahsederken onların Kitap ve Sünnet'in zâhirini, Selef'in

²⁵ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23/531.

²⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Hakkın Zaferleri* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1341), 6-7.

inançlarını kendine gerekli gördüğünü, akli ilkelerin uygunluk veya karşıtlığına önem vermeyip iman ile ilgili meselelerde sadece Kitap ve Sünnet'e güvendiklerini bildirmiş olması, onun itikâdî olarak Ashâb-ı Selef görüşüne meylettiğini kuvvetle desteklemektedir.²⁷ İzmirli, her ne kadar Ashâb-ı Selef görüşüne meyletse de neşretmiş olduğu eserler incelendiğinde mezhep ve fırkaları objektif şekilde ele almış olması, incelediği görüşün alimlerinin kaynaklarına atıfta bulunması, yaşadığı zaman itibari ile onu ender kılmaktadır.

İzmirli'nin itikâdî olarak Ashâb-ı Selef yolunu kendisine şiar edindiği sonucu ortaya çıksa da Seleften kastın aşırı Selefilik veya günümüz modern dünyasında Selefilik'in temsilcisi olarak görülen Vahhabilik düşüncesi olmadığı bilinmelidir. Bununla birlikte İzmirli'nin meyletmış olduğu Ashâb-ı Selef inancı, saf Ehli sünnet inancını kapsamakla birlikte sahabe ve tabiinin görüşleri üzere olmak, Allah'ı tazim noktasında aşırılığa kaçmamak, tafsilata dalmamak, Allah'ı ispat etme noktasında onu cisimlere benzetmemek, bu hususlarda derine ve teferruata dalmamak olarak karşımıza çıkmaktadır.

İzmirli itikâdî mezhep ilişkilerini değerlendirirken “*Hanefilerin hepsi Maturidi'dir. Malikiler, Şafiiler ve Hanbelilerin hepsi Eş'aridir.*”²⁸ şeklindeki genel söylemi kabul etmemektedir. Bunun sebebi İzmirli'ye göre Hanefi, Maliki, Hanbeli ve Şafii imamlarının görüşlerini benimseyenler arasında Mücessime, Cehmiyye, Kaderiyye, Cebriyye ve Mürcie itikadına sahip kimselerin de bulunmasıdır. Nihayetinde İzmirli, bu dört imamın kendilerini ve onları takip eden asılları, Ehli Sünnetten yani Ashâb-ı Seleften görmüş, Bidat ehlinden olanların onlara daha sonradan katıldığını bildirmiştir.

İzmirli'nin mezhep görüşü, mezheplere bakışı, metodu ve değerlendirme yöntemini aktarırken Hz. Peygamber'den (s.a.v) başka hiçbir Müslüman'ı masum (günah ve hatalardan korunmuş) olarak görmemiştir. İncelemiş olduğu alimlerin sözlerini yalnız burhan ve delille kabul etmiştir. İncelediği alimlerin sözlerine değer vermiş, lehte ve aleyhte olanların sözlerini araştırmıştır. Muhaliflerin sözünü sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmemiş, doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf uygun ve doğru bulduklarından dolayı kabul etmemiştir. Hiçbir alimin şiddetli taraftarı olmamış, vahiy gibi telakki etmemiştir. Alimler noktasında “*İbn Teymiye'nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi*

²⁷ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 27-28.

²⁸ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 100-101.

Gazali'nin de şiddetli taraftarı değilim” demiştir. Selefiye olsun, mütekellime olsun, mutasavvıfa olsun, filozoflar olsun hangi grup (firka) olursa olsun hak ve hakikat uğrunda çalışan bir grubu ulu orta reddetmeyi hiçbir vakit kabul etmemiştir. Hz. Peygamber'e (s.a.v) olan bağlılığını, akıl ve nas denklemini şu şekilde açıklamaktadır; *“Her zaman aldığım söz ve görüş ancak Son Peygamber'in söz ve görüşüdür. Yalnız o Nebiy-yi Akdes'in (En Kutlu Peygamberin) ümmetiyim, yalnız o Nebiyi Muhterem'in son derece şiddetli savunucusuyum. Şu kadar ki her şeyden önce Peygamber'in sözünün sübutunu (gerçekliğini) araştırırım. Sözün Zat-ı akdes-i Peygambere ulaşması (isnadı) hakkında kalbim tatmin olur; Peygamber'in yüce maksadını da anlarsam akli bertaraf ederek hemen onu kabul eder “Akli, Mustafa'nın yoluna kurban et” mısraını okurum.”* İzmirli, Hz. Peygamber tarafından bildirilen dini zorunluluklar dışındaki konularda her Müslümanı serbest görüp, ihtilaf edilen konuda her birinin birer mazeretleri olduğunu savunmuş ve inanmıştır. İzmirli, gerek ilimde gerek hayatta işi ehline bırakmış, faziletten yana olduğunu bildirerek bir hatayı da söylemekten çekinmeyeceğini belirtmiştir. İzmirli, mutasavvıfa aleyhtarı olmamış, aksine onları takdir etmiş, hatta 22 sene önce Şazeliyye tarikatından icazetname aldığını dahi bildirmiştir. Buna karşı mutasavvıfa aleyhtarı olan alimlerin de aleyhtarı olmamış, onları da tadel ve tekfir (sapık ve kafirliğe hükmetme) konuları dışında takdir etmiştir. İzmirli, kendi fikirlerinin Gazalinin eserlerinden ilhamla oluştuğunu da bildirmektedir.²⁹

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu beyanlarından, mezheplere yaklaşımı ve metodu açık bir şekilde görülmektedir. İzmirli, mezhepleri değerlendirirken objektif yaklaşmış, hangi alanda olursa olsun hak uğruna çalışan bir fırkayı reddetmediğini de bildirmiştir. İzmirli, Şazeliyye tarikatından icazetname aldığını ifade ederek, tasavvufa karşı olmadığını belirtmiştir. İzmirli, *“ne Hanbeliyim ne de Eşari”* ifadeleriyle de belli bir mezhebe mensubiyetinin bulunmadığını işaret eden söylemlerini desteklemiş, aynı zamanda mezhep taassubuna karşı duruşunu da göstermiştir.

Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında da bahsedeceğimiz gibi İzmirli, bidat, dalâlet ve gâli fırkaları incelerken öncelikle onların amaçlarının araştırılması gerekliliği üzerinde durmuş, kasten tahrif hareketi bulunmuyorsa hakkı arama yolunda amaçları gereği mazur görülmesi gerektiğini savunmuştur.

²⁹ İzmirli, *Hakkın Zaferleri*, 6-8. Ayrıca bk.: Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu, *İzmirli İsmail Hakkı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 95.

1.2.2. İlim ve Mezhep Tasnifi

İzmirli İsmail Hakkı'nın bidat ve gâî fırkalara bakışına geçmeden önce gerçekliğin araştırılmasında rol oynayan faktörleri tümdengelim yöntemiyle nasıl tasnif ettiğine ve İslâm fırkalarını genel bağlamda nasıl değerlendirdiğine değinmek yerinde olacaktır. İzmirli İsmail Hakkı'nın İslâm Mezhepleri Tarihine ilişkin müstakil olarak neşrettiği bir eserin bulunmadığı yapılan araştırmalar doğrultusunda bilinmektedir. Bu sebeple İzmirli'nin mezhep, fırka ve oluşumlara bakışını neşrettiği eserler arasında bir incelemede bulunarak değerlendirmek usul olarak daha doğru olacaktır.

İzmirli'nin, gerçekliğin araştırılmasında rol oynayan faktörleri öncelikle Peygamberler Yolu (Din Yolu veya İslâmî Yol) ve Filozoflar Yolu (Felsefi Yol) olarak iki ana hatta incelediğini görmekteyiz. Alanımızla ilgili olan ve Dini Yol içerisinde bulunanları da iki kısımda incelemiştir. Bunlar; Allah'ı, hükümlerini ve dinî sınırları kabul ettikleri halde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şeriatını kabul etmeyen Hristiyanlar, Yahudiler ve Sâbiîler,³⁰ Allah'ı, hükümlerini ve dini sınırları kabul ettikleri gibi Hz. Muhammed Aleyhisselam'ın şeriatını da kabul eden Müslümanlardır. İzmirli İsmail Hakkı, din yolunda olanları Felsefi Yol'da olanlardan ayırırken ise din yolunda olanları; hak ve hayrı³¹ açık akıl ve râcih görüşün yanında vahiy ve doğru nakille araştıran yol olarak görürken Felsefi Yol'u ise sadece akıl ve râcih görüşle araştıran yol olarak görmüştür. Yani Dini Yol, daha çok hayrı aramış, bu yolla evrenin düzeninin bilineceği ve tebliğ aracı olarak bir peygamber gerekliliği üzerinde dururken, Felsefi Yol daha çok gerçeği aramakta, bu yolla nesnelerin gerçekliğinin bilinebilirliğini sağlamakla birlikte tebliğ aracına da ihtiyaç duymamaktadır.³²

İzmirli'nin bu tasnifinden anlaşılacağı üzere İslâm ve Batı dünyasının doğru bilgiye giden yolda temel aldığı ana kaynaklar açıklanmaktadır. Dini Yol'un ilâhiyat ve vahiy kaynaklı olması, bunun yanında akli bunları anlama üzerine bir araç olarak kullanması aşikârdır. İzmirli İsmail Hakkı'nın Dini Yol içerisinde İslâmî yol olarak bahsettiği, İslâm dünyasında gerçeği araştırma iddiasında bulunanlar olarak nitelendirdiği kısım; Selefiyye, Mütakellime, Mutasavvıfe, Mütefelsife ve Bâtıniyye olarak beşe ayrılmıştır. İzmirli, Selef yolunu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra yaşayan

³⁰ Tevrat ve İncil'in inişinden önce Haniflerin imamı Hz. İbrahim'e tabi olanlardır.

³¹ İzmirli İsmail Hakkı'ya göre hak doğru düşünce, hayr ise doğru fiil demektir.

³² İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 35; ika

Sahabe ve Tâbiîn'in oluşturduğu mezhep olarak görmüş ve Selef içerisinde olan fakih ve muhaddisleri bu yolda addetmiştir. Mutasavvıfların yolunu ise sûfi ve tasavvuf erbabının oluşturduğunu beyanla çeşitli eserlerinde incelemiştir. Mütefelsefe yoluyla ilgili olarak ilk çağdan itibaren ortaya çıkan Septik, Pozitivist ve Materyalist gibi akımlar onun inceleme alanında olmuştur.

Bu tasnifte konumuzla ilgili olan asıl kısım İzmirli'nin Mütakellim ve Bâtıniyye yolu içerisinde incelediği mezhepler ve bu mezheplerden ortaya çıkan bidat, dalâlet ve gulüvdür. İzmirli, Mutasavvıfe ve Mütefelsefe içerisinde de aşırılığa kaçan fırkaların olduğunu bildirmiş olsa da konumuz açısından bunlara yer vermek mümkün olmamaktadır. Bunun sebebi İzmirli'nin bu alanlarla ilgili olarak teferruatlı bilgiler ve değerlendirmeler aktarmış olması, kavramsal olarak açıklama isteyen bir hayli hususun bulunması, mutasavvıfe ve mütefelsefe bahsinin başka bir araştırmada derinlemesine incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Tasavvufi gâli fırkaların diğer dinlerle olan ilişkisi, kendi içerisinde tecrübi bir bilgi olarak seyretmesi ve İzmirli'nin bu hususlara bakışı tezimiz bağlamında düşünüldüğünde içeriği bir hayli hacimleştirecektir. İlerleyen zamanlarda başka bir araştırmacının İzmirli özelinde bu hususlara yönelerek bir çalışma yapması temennimiz olacaktır.

1.2.3. Bidat ve Dalâlet Ehli

İzmirli İsmail Hakkı, bir mezhebi incelerken kronolojik sıranın yanında zaman içerisinde o mezhebin değişimini, fikir ayrılıklarını ve bu sebeple çeşitli kısımlara ayrılmalarını çok iyi bir şekilde tasnif ederek özetlemektedir. Bu sebeple öncelikli olarak İzmirli'nin nazarında mezhepleri incelerken Hak Ehli, Sünnet Ehli, Bidat ehli, Dalâlet Ehli ve Gâliyye'den kastın ne olduğunu bilmek yerinde olacaktır.

İzmirli'nin Hak Ehli olarak gördüğü Ehl-i sünnet, Peygamber (s.a.v)'in Sünnetine sıkı sıkıya sarılan, Ehl-i sünnete tabi olan, Ehl-i cemaat ve İslâm'da bölünme yolu izlememiş Müslüman kişilerdir. Bidat ehli ise Sünnet ehline karşıt olan şekilde tarif edilirken Bidat ehline tabi olan Ehl-i firkat ise İslâm'da bölünme yolunu izlemiş cemaat örgüsünü bozan kişilerdir. Sünnet ehli, Kitap ve Sünnet'in zahirini, Selef inancılarını kendine gerekli görmüş, akli ilkelerin uygunluk veya karşıtlığına önem vermemiş, iman ile ilgili meselelerde akli ilkelere önem vermeyip Kitap ve Sünnet'e güvenmişlerdir. Ehli Sünnet sadece karşı görüşü reddetmek kalbin güvenini artırmak amacıyla akli ilkelerden

yardım almıştır. Ehl-i bidat ise akli ilkelere karşıt olduğunu zannederek Kitap ve Sünnet’i zahirinden uzaklaştırmış, kendi sözlerine takviye ve şahit getirme adına Kitap ve Sünnet’i kullanmış, esas itibar aldıkları ise akli ilkeler olmuştur.³³

İzmirli İsmail Hakkı, Ehl-i sünnet ve Ehl-i bidat ayrımını yaparken hakkında ayeti kerimelerin ve sahih hadislerin olduğu, aynı zamanda sahabe ve tâbiînün itikatlarının da onun üzerine olduğu meseleler ve hakkında ayeti kerimelerin ve sahih hadislerin olmayıp Sahabe ve Tabiînün bu konular hakkında bir şey demediği meseleler olarak iki kısımda incelemiştir. Birinci bölüm meselelerine örnek verecek olursak kabir azabı, amellerin tartışılması, Sırat, Allah’ın görülmesi, evliyanın kerameti gibi meselelerde sahih sünnet gelmiş, sahabe ve tâbiîn bu itikat üzerine inanmış, aklın görüşünün dar olması sebebiyle bazı Ehl-i Kelâm Bidat ehlini inkâr ve tevil etmiştir.³⁴

İkinci bölüm meselelerle ilim ehli ilgilenmiş olup bazı sebeplere dayanmaktadır. Bunlardan ilki, akli delillerden çıkarılanlar ki örnek olarak peygamber ile melekler, Hz. Fatıma ve Hz. Aişe (r.a.) arasındaki fazilet meselesi gibi. Diğerleri ise zan ve tahminlerine göre sünnete uygun olan usulün o meselelerle ilişkili olması veya o meselelere dayanıyor olması ki bu hususlara örnek olarak, yok olanın tekrar var olmasının imkânı yani cismani ahiret için kendisine dayanılması gereken konular verilebilir. Son olarak kitap ve sünnetten anlaşılan şeyde ittifak ettikten sonra bu meselenin tafsil ve tefsirinde anlaşmazlığa düşmektir. Mesela Allah’ın sıfatları hususuna ittifak ettikleri halde içeriğinde farklılıklara düşmüşlerdir. Tüm bu meseleleri detaylıca anlatmamızın sebebi İzmirli İsmail Hakkı’ya göre Ehl-i sünnet ve Ehl-i bidat ayrımı sadece birinci bölüm meselelerinde geçerlidir. Ehl-i sünnet ve Ehl-i bidat olmanın sadece birinci bölüm meselelerinde muhkem olmasının sebebi ise Ehl-i sünnetin bu meselelerde anlaşmazlığa düşmemiş olmasıdır. İkinci bölüm meselelerinde naklin meşhur olmaması, Sahabeden bir ittifakın da olmaması gibi sebepler Sünnet ve bidat ayrımını ortaya koymada yeterli olmayacaktır.³⁵

Görüleceği üzere İzmirli, Bidat ehlini Ehl-i sünnetten ayırırken kitap, sünnet ve icmanın varlığını ön planda tutmuştur. Öyle ki bu meselelerde Sünnet Ehlinin ittifak etmiş

³³ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelâm ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 73; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 98.

³⁴ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelâm ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 72-73; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 97-98.

³⁵ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelâm ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 72-74; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 98-100.

olması, bunun yanı sıra Bidat ehlinin kitap, sünnet ve icmaya rağmen bu meselelerde ihtilafa düşmesi ikisi arasındaki ayrımı bize açık bir şekilde sunmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı, Sünnete uygun olanın bahsi geçen ikinci kısım meselelere dalmamak olduğunu savunmuş, Selefin bu meselelerle uğraşmadığını, fazla açıklamaya da gerek olmadığını belirtmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre hak yolundan sapanlara ve batıl üzere olanlara da dalâlet Ehli denir. Bidatler için mutlak hak veya mutlak batıl denilemez. Bidatler aslında hem hakkı hem de batılı içerir. Bundan dolayı bidatler mutlak hak ve sünnete uygun olsaydı batıl olmazdı. Tam aksine bidatler mutlak batıl olsaydı hakkı arayan kişilerin görüşlerinden de gizli kalmazdı. İzmirli İsmail Hakkı, sahih hadislerde geçtiği üzere Peygamber (s.a.v)'in bir topluluğa hutbesinde “*Bütün bidatler dalâlettir*” buyurduğu halde “*Ve bütün dalâletler ateştedir*” buyurmadığına beyanla bidat ve dalâlet Ehli, amaçlarına göre mazur görülebilir veya azabı hak etmiş olurlar demektedir. Bu noktada bidat ve dalâlet Ehli ya hakkı amaçlar, hiçbir suretle kasıtlı olarak Peygamber'e (s.a.v) muhalefet düşüncesinde bulunmaz ya da hakkı amaçlamaz kasıtlı olarak nifak ve ilhadda bulunur. Kur'ân-ı Kerîm'e bağlı olmak, emir ve yasaklarda tazimde bulunmak, yaratıcıyı tenzih etmek, peygamberi sevmek gibi güzel amaçları takip eden bidat ve dalâlet Ehli Peygamber'e (s.a.v) karşı çıkmazsa sadece görüşlerindeki kusurdan dolayı hakka isabet edemedikleri için mazurdur. Amaçları hakka dönük olmayan, fesada ve ilhada dönük olan Bidat ehli Allah'ın azabına müstahak olur ki bunlar hem sapkın hem de azgındır.³⁶

İzmirli, Bidat ve Dalâlet ehlinin tasnifini yaparken öncelikle onların amaçları üzerinde durmuştur. Bidat ve Dalâlet ehlinin bidati, kasten İslâm'ı tahrif hareketi gütmeyip kendi cehaletlerinden veya yanlış anlamalarından kaynaklanıyor ise onları mazur görmek gerektiğini savunur. Aynı şekilde bu bidat iyi niyetler içermeyip kasıtlı olarak tahrif hareketi içeriyor ise onlar hakkında mazur görülecek bir durum da ortada yoktur. İzmirli, ileride de bahsedeceğimiz gibi Mârîka olarak bildirdiği Hâricîleri Kur'ân-ı Kerîm'e ve Peygamber (s.a.v.)'e karşı kasten tahrif hareketine giren bir grup olarak görmemiş, Kur'ân-ı Kerîm'i yanlış anlamalarından dolayı bidate düştüklerini bildirmiştir. Bunun yanı sıra Gâliyye ve Gâliyye'den olan Bâtıniyye'yi ise fesat ve ilhada seyreden

³⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 76-77; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 101-102.

grup olarak sınıflandırmış ve bunun sebebini de çalışmamızın ileriki kısımlarında bahsedeceğimiz gibi çok çeşitli yönle bağlamıştır.

Bidat ehlinin alameti incelendiğinde ise, bir fiili veya bir sözü sonradan ortaya çıkarıp insanları ona zorlamak, insanlara onu zorunlu kılmak olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere Bidat ehli fiili veya sözü dayatana dostluk eder, sözü terk edene düşmanlık eder ve ondan yüz çevirirdi. Mârîka, Râfıza ve Cehmiyye gibi fırkalar önce kendi görüşlerini ortaya koyup daha sonra onu insanlara dayatmış, görüşlerini benimseyip dayatanları dost, terk edenleri de düşman görmüşlerdir. Öyle ki Hâricîlik örneğinde de görüleceği üzere kendi içlerinde ihtilafa düştüğü zaman bu fırka İzmirli'ye göre fıkıh bilmedikleri için yeri geldiğinde birbirlerini tekfir etme yoluna dahi gitmiştir. İslâm dininde ceza ancak farzın terki veya haramın işlenişi şeklinde olmaktadır. Bir şeyi farz ve haram kılmak ancak Allah'tandır. Allah'ın ve Peygamberin emri olmaksızın işlemekten veya terk etmekten dolayı ceza vermek ve bunu din olarak meşru kılan kimse adeta Allah'a şirk koşmuş olur. Bu kimseler ise ya Arap müşriklerinin veya Müseylemetü'l-Kezzâb'ın görüşlerini savunanlar olmuştur.³⁷

1.2.4. Gulât Fırkalara Bakışı

İzmirli, daha önceden de bahsettiğimiz Mütakellim yolu içerisinde inceleme yaparken öncelikle hak olanı tanıtmış, daha sonra dalâlete düşenden bidate gidene, bidatten gulûv seviyesine ulaşana kadar incelemelerde bulunmuştur. Çalışmamızın bir önceki kısmında İzmirli'nin Bidat ehline bakış açısını, özelliklerini ve Dalâlet ehlinen ayrılan kısımlarını incelemiştik. İzmirli bidat fırkaları kitap, sünnet ve icmaya rağmen çeşitli sebeplerle ihtilafa düşen kısım olarak görmüştür. Bu noktada ihtilafın kasten yapılmasını ise gulûv ve ilhad olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İzmirli İsmail Hakkı, genel bağlamda Bidat ehlini Mârîka, Şîa, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye olarak beş kısma ayırmıştır. Öyle ki İzmirli'nin Mu'tezile'nin Kaderiyye'ye dahil olduğunu beyan etmiş olması, bu bağlamda Cebriyye'nin Kaderiyye'ye karşı bir tepki olarak ortaya çıkışı, Müşebbihe ve Mücessime'nin de Cehmiyye'ye karşılık ortaya çıkması çalışmamızda bu fırka ve görüşlere de yer vermemizi gerektirmektedir. Her ne kadar İzmirli, Bidat ehlini beş ana kısma ayırmış olsa da birbirine karşı zuhur eden bu

³⁷ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 77; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 103.

topluluklar ve onların görüşlerini tamamen kabul etmeyip daha da alt kola ayrılan diğer gruplarla birlikte Bidat ehlinin çok sayıda olduğu ve bunlardan bazılarının gâli bir seviyeye çıkarak bidatlerinde aşırıya kaçtığı bilinmektedir.

İzmirli, genel bağlamda bidat olarak gördüğü beş fırkanın dışında Bâtıniyye yolunu ilhada giren, dinden çıkan³⁸ kısım olarak görmüştür ki belki de İzmirli'nin eserleri arasında yaptığımız incelemede kendi görüşlerine en çok yer verdiği kısım da burasıdır. İzmirli, Mütakellime yolu içerisinde bulunan beş bidat fırkayı incelerken objektifliğini olabildiğince korumuş, Bâtıniyye noktasında kendi görüşlerine de yer vermiştir. İzmirli'nin Bâtıniyye faslına ayrı bir başlık açarak incelemesinin sebebi ise bidat ve Gâliyye'nin de ötesine geçen bu oluşumu dinden çıkanlar olarak görmesi veya İslâm dışı kabul etmesidir.

Gulûv ve Gâliyye'nin ne olduğuna gelecek olursak yaratılmışları peygamber veya ilâhlık seviyesine çıkaranlar olarak belirtmek yerinde olacaktır.³⁹ Şehristânî, Gâliyye'yi, imâmetine inandıkları şahıslar hakkında çok aşırı fikirlere sahip olarak onları insanlık mertebesinden çıkartıp ilahlık mertebesine yükseltenler olarak görmekte ve imamlardan herhangi birini ilaha benzettikleri gibi, İlah'ı da insana benzettiklerini bildirmektedir.⁴⁰ Pek çok kaynakta da olduğu gibi İzmirli özelinde de Gâliyye, genellikle Şîa kaynaklı olmaktadır. Bakıldığı zaman Usul-i Şîa'dan zuhur eden Sâbbe ve Müellihe gibi ilk fırkalar, devam eden süreçte Keysâniyye, İmâmiyye ve bunlardan zuhur eden çeşitli kollar örnek gösterilmektedir. Gâli fırkalar incelendiğinde onların inançları arasında teşbih, hulûl, tenasüh, ibâha, bedâ, ric'at⁴¹ gibi pek çok kavramla karşılaşmak olağandır. İzmirli'nin açıklamaları doğrultusunda gâli fırkaları incelemeden önce bu kavramlara değinmek yerinde olacaktır:

Teşbih: Kelime anlamı itibari ile benzetmek manasına gelen teşbih, Allah Teâlâ'yı yaratılmışlara benzetmektir. İzmirli, teşbih inancının Yahudi ve Hristiyanlardan alındığını bildirmektedir. Buna göre Yahudiler Allah'ı eksik sıfatlarla yaratılmışlara benzetirken,

³⁸ Bağdâdî'ye göre; Beyâniyye, Muğiriyye, Cenâhiyye, Mansuriyye, Hattâbiyye, Hulûliyye ve benzeri görüşleri savunanlar, İslâm'a nisbet edilseler bile, İslâm fırkalarından değildir. bk. Ebu Mansur Abdülkaahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 20.

³⁹ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 181.

⁴⁰ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Muharrem Tan (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 158.

⁴¹ Şehristânî bu hususu Teşbih, Beda, Ricat ve Tenasuh ile sınırlandırmıştır. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 158.

Hristiyanlar yaratılmışları ilahi özelliklerle yaratıcıya benzetmektedir. Bununla birlikte Müşebbihe ve Mücessime ise yaratıcıyı yaratılmışlara benzetmektedir. Şia'dan olan Hişâmiyye, Beyâniyye, Mugîriyye, ve Yûnusiyye, Müşebbihe görüşlerini benimseyen gâlî fırkalar olup İzmirli'ye göre Şia'nın teşbih ve hululü diğerlerine nazaran daha kötüdür.

Hulûl: Kelime anlamı olarak bir yere intikal etmek manasına gelen hulûl, ilâhî ruhun insan bedenine intikal etmesidir. Bu noktada İzmirli, ilâhî ruhun insan bedeni üzerinde zahir olmasına ise zuhur demiştir. Allah'ın insan veya herhangi bir maddi varlık suretiyle ortaya çıkması, görünmesi durumudur. Daha çok ulûhiyyet iddiasında bulunun Şia kökenli fırkaların kullandığı kavramdır. Sebeiye, Cenâhiyye, Hattâbiye, Nemiriye, Mukannaiyye, Rizâmiyye, Berkûkiyye, Hulmâniyye, Hallâciyye ve Azâfira hulûliyeyi benimseyen gâlî fırkalardır.

Tenasüh: İslâm öncesi devirlerde (bazı felsefe, Yahudi ve Mecusiler) çok karşılaşılan bir kavram olması yanı sıra tenasüh Gâlî fırkalar açısından da ruhun bir bedenden diğer bedene geçmesi, dünyaya tekrar intikal etmesi durumudur. Tenasühün hangi bedenden hangisine olduğu yönünde fırkalar arası farklılıklar mevcuttur. Bu husus Dürzilik kısmında değerlendirilecektir. Hulûl de olduğu gibi tenasüh genelde ulûhiyyet iddiasında bulunan Şia kökenli fırkaların kullandığı bir kavramdır. İzmirli, tenasüh inancının Şia ve Kaderiyye içerisinde görüldüğünü bildirirse de Şia kökenli Sebeiye, Beyâniyye, Cenâhiyye, Hattâbiye, ve bazı Revendiye fırkaları dışında Gâlî Kaderiyye içerisinde tenasüh ile ilgili bir bilgi aktarmamıştır. İzmirli'nin Kaderiyye ile ilgili muhtemel kastı Gâlî Mu'tezile olarak bildirdiği Habîtiyye ve Hadesiyye fırkalarıdır ki neşrettiği eserler içerisinde bu fırkalarla ilgili de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İbâha: Kelime anlamı olarak serbest bırakma, meşru sayma gibi anlamlara gelen ibâha kelimesi İzmirli nazarında da haram kılınan şeyleri mübah görmektir. İzmirli, haramları meşru kılan İbâha mezhebinin İslâm'ın doğuşundan önce İran'da var olduğunu bildirmiş, bu husus daha sonra İslâm'a da sıçramıştır. Bidat ve Gâlî fırkaların aşırıya kaçanları içerisinde hemen hemen hepsinde bu kavramın içeriği ile karşılaşmak olağandır.

Bedâ: İzmirli, bu kavramların öncelikle Şia kökenli Keysâniyye tarafından ortaya çıktığını bildirmektedir. İzmirli'ye göre bedâ, kelime manası itibari ile açıklanmayan veya gizli olan bir şeyin daha sonra ortaya çıkması manasına gelmekle birlikte Allah'ın fikrini değiştirmesi durumudur. Keysâniyye imamlarının gayb hakkında bilgi sahibi olduğu ve

olacakları önceden söylemesine karşılık bu beklentinin gerçekleşmemesi üzerine Allah'ın fikirlerinin değiştiğini savunarak ortaya çıkan terimdir. Bedâiyye fırkası içerisinde bu husus özellikle incelenecektir.

Ric'at: Kelime anlamı olarak geri dönüş manasına gelmekle birlikte imamet iddiasında bulunan Şîa kökenli grupların imametine inandıkları kişinin geri döneceğine dair inançlarıdır. İzmirli, ric'atin Yahudilerden alındığını bildirmektedir. İmâmiyye'nin ve günümüz El-Milel ve'n- Nihal'sinin de ricatine inandığı Muhammed el-Mehdî el-Hüccetü'l Kâim el-Muntazar Sâhibü'z-Zamân buna örnektir.⁴²

1.3. İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ ALANI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

İzmirli İsmail Hakkı, hayatı boyunca pek çok alanda eser neşretmiş ve İslâm dünyasına fazlaca eser kazandırmıştır. İzmirli İsmail Hakkı tasavvuf ve kelim Ehlini, özellikle Selef Mezhebini savunanları akıl süzgecinden geçiren, genellikle zayıf noktalarını ortaya koyan ve kendisi de bizzat Selef Mezhebine meyleden bir kişiliktir.⁴³ Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde İzmirli İsmail Hakkı'nın tahsil ve tedris hayatından bahsetmiş, genel hatlarıyla İslâmî ilimlere dair eserlerine yer vermiştik. İzmirli İsmail Hakkı'nın muhtevası dahilinde İslâm Mezhepleri Tarihini kapsayan eserlerinin tek tek incelemesine geçmeden önce konu-eser bağlamında ön değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Yapmış olduğumuz araştırmalar doğrultusunda İzmirli'nin Süleymaniye kütüphanesine bağışlamış olduğu eserler ve koleksiyonlar incelenmiş, Mezhepler Tarihi açısından müstakil şekilde neşrettiği herhangi bir esere rastlanmamıştır. İzmirli'nin günümüzde çevirileri ve sadeleştirmeleri yapılan eserleri incelendiğinde İslâm Mezhepleri Tarihine dair görüşleri bulmak oldukça olağandır. Bu eserler arasında Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu 3823 kayıt numarası ile yer alan *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*, 3760 kayıt numarasıyla *Tealim-i Mu'tezile*, Sabri Hizmetli tarafından latin harflerine aktarılan edilen TBMM Kütüphanesi 1335 kayıt numaralı *Yeni İlm-i Kelam*, TBMM Kütüphanesi 6097 kayıt numaralı *Dürzi*

⁴² Bu kavramlar için bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam* (İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, 1340-133), 125-126; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, sad. ve çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 76; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, sad. ve çev. Melikşah Sezen (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022), 152.

⁴³ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 27-28.

Mezhebi, 3738 kayıt numarasıyla yazdığı *Nusayriyye*, *Dürziyye*, *Babiyye*, *Şeyhiyye* ve *Keşfiyye*, *Babiyye* (Babiye Halise, Babiye Ezeliye, Babiye Bahaiyye, Babiye Kurretiye), *Ezeliye* ve *Vahabbiyye* ile ilgili bilgiler içeren, herhangi bir çevirisi tarafımızca tespit edilemeyip tahlil etme çabasına girdiğimiz 11 varaklık risalesi, konumuz açısından doğrudan doğruya ilişkili ve birincil kaynaktır. İzmirli'nin kütüphanesinde Mezhepler Tarihi açısından parça parça yazdığı risaleler belki de onun *Yeni İlm-i Kelam* gibi Mezhepler Tarihi alanında neşretmeyi düşündüğü bir eserin hazırlığı olabilirdi. Bu düşüncemizin sebebi İzmirli'nin *Muhassalu'l-Kelam ve 'l-Hikme* risalesinde 5 kısma ayırdığı Bidat ve dalâlet fırkalarının sadece ikisini işlemiş olması, *Tealim'i Mu'tezile* isimli risalesinde asıl olarak üçüncü fırkadan bahsetmek suretiyle geri kalan 2 fırka hakkında da kısa bilgiler vererek Mu'tezile'ye geçmesi, diğer fırkalar hakkında parça parça yazdığı risaleler olacaktır. Bidat ve dalâlet fırkaları noktasında *Yeni İlmi Kelam*'ında da özet niteliğinde bilgiler aktarmıştır. Orijinal yazma kısmı ve latin harflerine aktarılan eserlerin içeriği incelendiğinde ise İzmirli'nin fırkalar hakkında aktardığı bilgilerin genel itibariyle aynı olduğu görülmektedir. Bu da İzmirli'nin eserlerinde objektifliğe dikkat ettiğini ve öznel değerlendirmelerini bu konularda yapmadığı anlamına gelmektedir. Bu bölümde İzmirli İsmail Hakkı'nın bu zamana kadar farklı alanlarda İslâm dünyasına kazandırmış olduğu eserleri İslâm Mezhepler Tarihi ile alakası göz önünde bulundurarak inceleyeceğiz. İncelediğimiz bu eserlerin üzerine bu zamana kadar Türkiye de yapılan aktif çalışmalara da yer vermeye çalışacağız.

1.3.1. Yeni İlm-i Kelâm

Yeni İlmi Kelam, İzmirli İsmail Hakkı'nın neşriyatı içerisinde şüphesiz ki en meşhur ve en önemli eseri olarak bilinmektedir. İzmirli İsmail Hakkı bu eseri Şer'iyye Vekaleti Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti'nin⁴⁴ isteği üzerine, İslâm inanç esaslarını öğrencilere yeni bir muhteva ve metotla öğretmek amacıyla yazmıştır. Modern felsefe-batı felsefesi ile iş birliği içerisinde çağdaş kelam ilminin tüm problemlerini içerecek

⁴⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açılmasının ardından Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kurulmuş, zamanın şartlarını göz önünde bulundurarak halkın ihtiyaçlarını halletmek, İslâmî bilgileri en doğru şekilde ortaya koymak ve çağın çözüm gerektiren problemlerine İslâm'ın görüşünü modern ölçüler içerisinde araştırıp yayımlamak gibi önemli görevlerde bulunmak üzere Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti de teşkil edilmiştir. Mehmet Bulut, *Türkiye Büyük Millet Meclisinde Din Eğitimi Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 17.

muhteva ile yazılan bu eser herhangi bir mezhebi reddetmek veya batıl sayma gayreti içerisinde olmadan objektif bir bakış açısıyla değerlendirilmiş, çağımızda da mevcut olan itikâdî ve fikri mezheplerden söz ederek çağdaş İslâm düşüncesinin ihtiyaç duyduğu meselelere yönelmiştir. Cumhuriyet döneminde yazılmış kelim kitaplarının ilki olma özelliğine sahip olan bu eser itikâdî ve fikri mezhepleri de ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁴⁵

Yeni İlmî Kelam konumuz bağlamında değerlendirildiğinde Ehl-i sünnet ve Bidatin ayrımı yapılarak karşılaştırılmış, Bidat, dalâlet ve gâli fırkalar üzerine bilgiler aktarıldıktan sonra genel bir değerlendirme yapılmış ve eserin yazıldığı tarih itibari ile varlığını devam ettiren fırkalara da yer verilmiştir. İzmirli'nin bu eseri İslâm Mezhepleri Tarihi açısından neşrettiği yazma eserlerinin bir nevi toplanmış ve özetlenmiş hali gibidir. Bu şekilde düşünmemizin sebebi ise İzmirli'nin parça parça yazdığı bazı risalelerin neredeyse tıpa tıp aynı olacak şekilde bu eserde yer verilmesidir. Öyle ki bakıldığında Marika, Şia, Kaderiyye, Cebriye, Mürcie ve Cehmiye hakkında özet bilgiler mevcut olmakla birlikte İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* isimli eserinde bunlar hakkında detay bilgi verdiğini dipnot şeklinde bildirmiştir. Lakin yaptığımız incelemelerde *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*'de sadece Marika ve Şia'dan bahsedilmiş, *Tealim'i Mu'tezile*'de ise Kaderiyye ve Cebriye hakkında bilgiler verilmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı hakkında yapılan ilk müstakil çalışmalar Sabri Hizmetli'nin Yüksek Lisans ve doktora çalışmalarıdır. Sabri Hizmetli bahse konu yazma eseri 408 sayfa olarak latin harflerine aktarmış olup 1981 yılında Ankara'da basılmıştır. Sabri Hizmetlinin 1981 yılında basılan Yeni İlmî Kelamı ilerleyen yıllarda Ankara Okulu Yayınları tarafından tekrar düzenlenerek basılmıştır. Öyle ki Hizmetli, 2. baskıda birçok yazım yanlışı ve eksikliklerin 15 yıl sonra bu baskıyla giderildiğini bildirmektedir. Bunun yanı sıra Melikşah Sezen'in 2021 yılında Çizgi Yayınları vasıtasıyla Yeni İlmî Kelamı sadeleştirdiği eserde çok önemlidir. Eserin ilerleyen zamanlarda pek çok sadeleştirilmiş versiyonları basılmıştır. Çalışmamızda bu 3 baskı da ayrı ayrı incelenerek kullanılmıştır.

1.3.2. Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme

İzmirli İsmail Hakkı'nın İslâm Mezhepleri Tarihi açısından en önemli eserlerinden birisi *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*'dir. Bu eser Evkaf-ı İslâmiyet

⁴⁵ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 28-30.

Matbaası tarafından 1917 yılında İstanbul’da Osmanlıca 206 sayfa olarak basılmıştır. Bahse konu olan eser 2014 yılında Refik Ergin tarafından *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş* adıyla sadeleştirilmiştir. Refik Ergin, Osmanlıca olan eserin kapak kısmında “Bu kitap, kelami nazariyatın yeni felsefe ve asrın ihtiyaçlarına göre genişletilmesi suretiyle ilk defa olmak üzere tertip ve tahrir edilmiştir.” şeklinde sunulması, eserin yeni kelam ilmini anlatması ve içeriğinden dolayı sadeleştirmiş olduğu bu esere *Yeni Kelam İlmine Giriş* adını eklediğini beyan etmektedir. Aslında Osmanlıca olarak basılan kitap incelendiğinde ilk 30 sayfası dışında kalan kısımları müstakil bir Mezhepler Tarihi kitabı mahiyetinde olduğu apaçık ortadadır. İzmirli İsmail Hakkı bu eserin ilk kısmında Kelam İlminin konusu ve tanımları üzerinde durmuş, geri kalan kısımlarında ise genelde İslâm fırkalarından, mütekelliminin yolundan bahsetmekle birlikte beşe ayırdığı Bidat ve dalâlet Ehlinin ilk iki kısmı olan Marika ve Şia üzerinde detaylıca inceleme ve çıkarım yapmıştır. İzmirli İsmail Hakkı, Medresetü’l-Vaizin öğrencilerinin isteği ve ısrarıyla yazdığını söylediği ve uzun süre üniversitede ders kitabı olarak okutulan bu eserin konumuz açısından asıl önemli olan kısmı birinci bölümü dışında kalan kısımlarıdır.

Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme isimli eserin orijinal el yazması Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu 3823 kayıt numarası ile yer almaktadır. Bu eserin diğer el yazması Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı bölümü 3737 numarada, bir diğeri ise Tekelioğlu Kütüphanesi 959 numarada bulunmaktadır. İzmirli, ağırlıklı olarak kelam alanda getirmek istediği yenilikleri açıkladığı gibi günümüz insanının ihtiyaçlarına cevap vermek üzere yazılmış olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁶

1.3.3. Teâlîm-i Mu’tezile

İzmirli İsmail Hakkı’nın çalışmamız açısından 5 kısımda incelediğimiz Bidat, dalâlet ve gâli fırkaların üçüncüsü olan Kaderiyye’yi, bunun yanında temelinin Kaderiyye’den oluşmaya başladığını bildirdiği Mu’tezile mezhebini ve Kaderiyye’ye karşı olarak ortaya çıkan Cebriye mezhebini anlattığı önemli bir eserdir. Konumuz açısından temel kaynak niteliğinde olan bu risale Mu’tezile-i Halisa ve Mu’tezile-i Cehmiyyeden bahsetmiş olup Mu’tezile-i Gâliyye’den bahsetmemektedir.

⁴⁶ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 27-28.

Risalenin 32 varaklık orijinal el yazması Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonu 3760 kayıt numarasıyla sabit olup, bahse konu eser 2022 yılında Mehmet Vehbi Yavuz tarafından 64 sayfa olacak şekilde sadeleştirilerek araştırmacıların imkanına sunulmuştur. Mehmet Vehbi Yavuz eser hakkında yaptığı değerlendirmede İzmirli'nin kaynak olarak Bağdadi'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ı, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i ve *Nihayetü'l-ikdam*'ından faydalandığını da bildirmektedir.⁴⁷

1.3.4. Dürzi Mezhebi Risalesi

Müellifin İslâm mezhepleri açısından bir hayli önemi olan bir diğer eseri ise 130 sayfalık Dürzi Mezhebi isimli çalışmasıdır. Bu konuda yazılmış ilk eser olma özelliğine sahip olan bu çalışma hiç kullanılmamış Dürzi kaynaklarını ve Fransız araştırmacılar tarafından kullanılan malzemeyi gözden geçirip 40-50 kitabı derinlemesine inceledikten sonra bu eseri dört bölümde meydana getirdiğini söylemektedir. Giriş bölümünde Şiilik, İsmaililik ve Dürzilik üzerinde geniş açıklamalarda bulunmaktadır. Birinci bölümde Dürzilerin inanç esasları, ikinci bölümde Dürzilerin ibadet esasları, üçüncü bölümde onların ahlak anlayışları ve sosyal yapıları incelenirken son bölümde Dürzi inancında önemli yeri olan tenzil, tevil, hudus, tevhid ve rıza gibi kavramlar açıklanmaktadır.⁴⁸ *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda makale halinde neşredilen bu araştırma 2015 yılında Ramazan Aydın'ın yüksek lisans tezine konu olmuş ve latin harflerine aktarılmıştır. Birçok basımı bulunan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi 3775 numarada bulunmaktadır. Ramazan Aydın ise Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli, İsmail Hakkı bölümü 3825 sayı numarası ile kayıtlı bulunan eser üzerine çalışmıştır.

1.3.5. Muhtelif Mezhepler Risalesi

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli, İsmail Hakkı Koleksiyonu 3738 kayıt numarası ile yer alan, tespit edebildiğimiz kadarıyla Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye ve Keşfiyye,⁴⁹ Babiyye, Bahaiyye, Ezeliye, Kurretiye ve Vahabbiyye ile ilgili

⁴⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, haz. Mehmet Vehbi Yavuz (İstanbul-Konya: Çizgi Kitabevi, 2022), 16.

⁴⁸ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 18.

⁴⁹ İzmirli İsmail Hakkı'ya göre Irak'ta bulunan Şeyhiyye ve Keşfiyye Şia'nın tasavvufi koludur. İzmirli Babiyye'nin ise Şeyhiyye ve Keşfiyyeden kaynakla ortaya çıktığını bildirmektedir. Detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı İzmirli, *Mulahhas İlm-i Tevhid*, haz. Hamza Burak Çiçek (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020), 41.

bilgiler içeren, herhangi bir çevirisi tarafımızca tespit edilemeyip tahlil etme çabasına girdiğimiz 11 varaklık risalesi de çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Öyle ki İzmirli'nin *Yeni İlmî Kelam*'ında günümüzde varlığını devam ettiren fırkalar arasında yer alan bu fırkalar, İzmirli bakışıyla aşırıya kaçan fırkaları inceleme açısından önemlidir. Bu risalenin 1, 2, 3, 4, 5, 10 ve 11 sayılı varakları tarafımızca orijinalliği olabildiğince korunarak çevrilmeye çalışılmıştır. Risalenin 6, 7, 8 ve 9 sayılı varakları orijinal metin içerisinde mürekkep akması, zaman içerisinde silinmesi ve okunamaması gibi çeşitli sebeplerle çevrilememiştir. Risalenin içeriği hakkında bilgi verecek olursa 1. varakta Nusayriyye ve Dürziyye hakkında temel bilgiler verilmiş, 2. varakın sonunda Şeyhiyye ve Keşfiyye hakkında bilgiler aktarılmış, 3,4, 5 ve devam eden varaklarda kısaca Ezeliye'den bahsedilmiş ve Babiyye hakkında da geniş bilgiler verilerek 4 kısma ayrılan Babiyyeyi Halise, Babiyyeyi Ezeliye, Babiyyeyi Bahaiyye ve Babiyyeyi Kurretiyye incelenmeye çalışılmış, 6. varakta Bahaiyye'den, 8. varakta da Kurretiyye'den bahsedilmiştir. Risalenin son iki varakında Vahhabiyye üzerine bilgiler aktarmıştır.

Üzerinde çalıştığımız bu risale üzerine İzmirli'nin eserleri arasında yapmış olduğumuz araştırmada Sabri hizmetli hoca tarafından latin harflerine aktarılan *Yeni İlmî Kelam* içerisinde bu fırkalardan da bahsedildiği görülmektedir. Orijinal yazma eserler karşılaştırılarak değerlendirildiğinde fırkalar hakkında bu iki yazma eser birbirine yakın bilgiler verdiği görülmektedir.

1.3.6. Tasnîfu'l-Ulûm

İzmirli İsmail Hakkı *Tasnîfu'l-Ulûm* adlı eserinde İslâmî ilimlerin kronolojik bir şekilde sınıflandırmasını konu almış ve ilimleri üç dönemden geçirmiştir. Bu dönemlerin ikincisini doğrudan Müslümanların ortaya attıkları ve geliştirdikleri ilimlerin teşekkül ettiği dönem olarak belirtmiştir. Bu ilimleri İslâmî ilimler olarak nitelendirmiş, Mezhepler Tarihini diğer İslâmî ilimlerle birlikte birinci kısımda ele almış, ikinci kısmı ise özel ilimler olarak nitelendirerek İslâmî ilimlerin açıklanmasına ve anlaşılmasına yardımcı olan yardımcı ilimler olarak adlandırmıştır. Bu eser Süleymaniye Kütüphanesinin İzmirli İsmail Hakkı bölümü 3759 numarasında bulunmaktadır.⁵⁰ Tahsin Demir, 2016 yılında *İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi* adıyla *Tasnîfu'l-Ulûm*'u yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

⁵⁰ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 25-26.

1.3.7. İlm-i Hilâf

İslâm mezhepleri açısından önem verdiğimiz bir diğer eseri ise *İlm-i Hilaf*'tır. Müellifin bu eseri Türkiye'de kendi alanında ilk olma özelliğine sahip olması ve medreselerde ders olarak okutan ilk profesör olması açısından çok önemlidir. Eser daha çok Fıkıh Usulü üzerine neşredilmiş olsa da Hanbelilik, Şafilik, Malikilik ve Hanefilik mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarını inceleyip, mezhep imamları arasındaki farklı bakış açılarını da ortaya koymaktadır. *İlm-i Hilaf*'ın ilk cildi 160 sayfa olup; mezheplerin tarihi anlatılmış, mezheplerin ortaya çıkışları, yayıldıkları bölgeler, kullandıkları deliller ve içtihad esasları, dört büyük mezhep imamı hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Kitabın 360 sayfalık ikinci cildinde sünni fıkıh mezhepleri arasında çeşitli meselelerle ortaya çıkan ihtilaflar üzerinde durulmuş, mezhep imamlarının bu meselelerle ilgili içtihadları ve delilleri belirtilmiştir. 1330 yılında iki cilt olarak basılan bu eser İstanbul'da basılmış olup, yazma nüshalarından birisi Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli Bölümü 3735, 3736 numarada diğeri ise Celal Ökten Kütüphanesi 274-275 numarada bulunmaktadır.⁵¹ Ali Duman 2004 yılında İzmirli İsmail Hakkı'nın *İlm-i Hilaf* adlı eserini *İhtilaflar Bilimi* adıyla sadeleştirerek yayınlamış akabinde Sırrı Fuat Ateş 2010 yılında ilk cildi 330, ikinci cildi 201 sayfa olarak 2 cilt halinde bahse konu eseri sadeleştirerek yayınlamıştır.

1.3.8. Mülâhhas İlm-i Tevhid

İzmirli'nin itikadi ve kelami konularda neşrettiği bir eserdir. Hamza Burak Çiçek tarafından 2019 yılında sadeleştirilen bu eser 81 sayfaya tekabül etmekte olup toplamda 3 bölümden oluşmaktadır. Mezhepler tarihi ile ilgili olarak ikinci bölümde fıkhi ve itikadi mezheplerden, fırkalardan bahsedilmiştir. İzmirli bu bölümde Selefîyye, Maturudîyye, Eşariyye, Usul-ü Ehli Bidat, Hariciler, Şia, Kaderîyye, Mürceie ve Cehmiyyeden bahsettikten sonra fıkhi mezhepler üzerinde durmuştur.

⁵¹ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 17.

1.4. DİĞER ALANLAR İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI⁵²

1.3.1. Kur'an-ı Kerim İle İlgili Eserleri

- a) Maâni-i Kur'an (Kuran-ı Kerim'in Türkçe tercümesi).
- b) Tarih-i Kur'an, 1927.
- c) Tahlil-i Kuran (basılmamıştır).

1.3.2. Hadisle İlgili Eserleri

- a) Hadis Tarihi (basılmamıştır)
- b) Mevzu hadisler (basılmamıştır) 106 varaktır, Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, no: 357, 297 ve 3-9435'te bulunmaktadır.
- c) Ahlak ve Tasavvuf kitaplarındaki Ahâdis Hakkında (basılmamıştır) 103 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, no: 9435'tedir.

1.3.3. İslam Tarihi'ne Ait Eserleri

- a) Siyer-i Celile-i Nebeviye, İstanbul, 1332
- b) Tarih-i İslâm (basılmamıştır); Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3756 numarada kayıtlıdır.
- c) Şark kaynaklarına göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri, İstanbul 1937
- d) Altınordu Devletine Ait Metinlerin Tenkidi, İstanbul, 1947
- e) Müslüman Türk Din Alimleri, İstanbul, 1936

1.3.4. Fıkıhla İlgili Eserleri

- a) Usul-u Fıkıh Dersleri, İstanbul, 1913
- b) Kitabu'l-İftâ ve'l-Kaza, İstanbul, 1910
- c) Usul-u Fıkıh, İstanbul, 1911
- d) İlm-i Hilaf, 1.c., İstanbul 1330 (1914); 2.c., İstanbul, 1332(1916)

⁵² Bu kısımda bahsettiğimiz eserlerin içeriği Bayram Ali Çetinkaya ve Sabri Hizmetli'nin eserlerindeki tasnife uygun şekilde hazırlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 11-15; Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 57-61.

- e) Müslüman Türk Hukuku ve Dini, Ankara, 1935
- f) Hikmet-i Teşri, İstanbul, 1912, 1916, 1930 (Eserin farklı tarihlerde farklı baskıları da vardır)
- g) Gınanın Cevazı. (Basılmamıştır)

1.3.5. Kelâm İlmine Dair Eserleri

- a) Muhassalu'l- Kelâm ve'l-Hikme, İstanbul, 1917
- b) Mulahas İlm-i Tevhid, İstanbul, 1924
- c) Yeni İlm-i Kelâm, 1. Cilt, İstanbul, 1339-1341; 2.cilt, İstanbul, 1340-1343 (Bu eser Sabri Hizmetli tarafından latin harflerine çevrilmiştir)

1.3.6. Din Derslerine Dair Eserleri

- a) Tezkere-i Hak, İstanbul, 1917
- b) el-Cevabu's- Sedid fi-Beyanı Dini't- Tevhid, Ankara, 1919
- c) Din Dersleri, İstanbul, 1927 (Lise 6. Sınıflar için; 1. Baskı, İstanbul 1922)
- d) Din-i İslâm ve Din-i Tabii (basılmamıştır), 17 varak
- e) el- Furkan beyne't-Tevfik ve'l- Hızlan (basılmamıştır), Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İslamil Hakkı Koleksiyonu, no:3761, 98 varak
- f) Amme Cüz-i Şerifi, İstanbul, 1931
- g) Kad Semi'a Cüz'i, İstanbul, 1931
- h) Tebareke Cüz-i Şerifi, İstanbul, 1931
- i) İnaye fi Şerhi'l-Bidaye, İstanbul, 1931
- i) Nar'ın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tetkikat, İstanbul, 1341

1.3.7. Ahlak ve Tasavvufa Dair Eserleri

- a) Gazilere Armağan, İstanbul, 1915
- b) Mulahas İlm-i Ahlak (basılmamıştır), Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, no:3762, 30 varak
- c) Tasavvuf Tarihi (basılmamıştır)
- d) Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi?, İstanbul, 1922
- e) İş ve Meslek Terbiyesi

1.3.8. Dinler Tarihi ile İlgili Eserleri

- a) Anglikan Kilisesine Cevap, İstanbul, 1921. (Eser Fahri Unan tarafından sadeleştirilip tekrardan neşredilmiştir, Ankara, 1995)
- b) Yahudi Tarihi (basılmamıştır)
- c) Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık, İstanbul, 1926

1.3.9. Mantığa Dair Eserleri

- a) Mantık-ı Tatbiki veya Fenn-i Esâlib, İstanbul, 1909
- b) İlm-i Mantık, İstanbul, 1911
- c) Miyaru'ı Ulûm, İstanbul, 1315
- d) Mizanû'l- İtidal, İstanbul, 1913
- e) Fenn-i Menâhic(Metodoloji), İstanbul, 1329

1.3.10. Felsefeye Dair Eserleri

- a) Muhtasar Felsefe-i Ūlâ, İstanbul, 1329
- b) Arap Felsefesi, İstanbul, 1329-1331
- c) Felsefe Dersleri, İstanbul, 1130 (1922)
- d) Felsefe-Hikmet, İstanbul, 1333
- e) Felsefe-i İslamiye Tarihi-1 (Ebu'l Hükema Yakup el-Kindî), İstanbul, 1338
- f) Felsefe-i İslamiye, İstanbul, 1338
- g) İhvan-ı Safa Felsefesi, İstanbul, 1337
- h) Türk İslâm Filozofları, Müslüman Türk Hukuku ve Dini, (Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri no:34)
 - ı) İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Ankara, 1944
 - i) Müslüman Türk Feylesofları, İstanbul, 1936
 - j) İslam'da Felsefe Cereyanları, (DARÜLFÜNUN İlahiyat Fakültesi Dergisinde çıkan makalelerdir. 1995'te N. Ahmet Özalp tarafından 'İslam'da Felsefe Akımları' adıyla neşredilmiştir)
 - k) Tasnifu'l- Ulûm (basılmamış), Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, no:3759/1-56 varak
 - l) Risale-i Hudûs (basılmamış), Süleymaniye Kütüphanesi, İ.İ.H.K. no: 3742

m) İslâm'da İlk Tercüme, İstanbul, 1919

n) El-İnaye fi Şerhi'l- Bidaye (basılmamış), 50 varak, Süleymaniye Kütüphanesi,
İ.İ.H.K. no:3764

o) İzmirli, "İslâm İlimleri", İslâm Türk Ansiklopedisi, İstanbul, 1941, 1
(Mukaddime)

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BİDAT VE GULÂT FIRKALAR HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

2.1. BİDAT VE GULÂT FIRKALAR

2.1.1. Marika

İzmirli İsmail Hakkı'nın hidayet yolundan (dinden) çıkanlar⁵³ olarak tanımladığı Marika,⁵⁴ yani bir diğer adıyla Haricileri İslâm dünyası içerisinde ilk ihtilaf ve aşırılık hareketi gösteren fırka olarak ele almıştır.⁵⁵ Harici kelimesi sözlükte “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek”⁵⁶ manasında huruc kökünden türemiştir. Haricilerin ortaya çıktığı tarih İzmirli'nin ve genelin kabulüne göre Sıffin savaşına isabet etmekle birlikte “hakemeyn” hususuna dayanmaktadır.⁵⁷ Öyle ki Hariciler hakem olayını ve hakemin tayin edilmesini kabul etmesinden dolayı Hz. Ali'den ayrılıp bu topluluğu oluşturanlar olarak bilinmektedir. Şehristânî'ye göre Hariciler Müslümanların halifelik üzerinde ittifak ettikleri hak imama başkaldıranlar olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸

İzmirli'ye göre Haricilerin aşırılığı Kur'an-ı Kerime karşı kasten bir tahrif hareketi olmayıp Kur'an-ı Kerim'i yanlış idrak etmeleri ve yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Yani bir bakıma Hariciler Kuran ayetlerinin asıl murad ettiği anlamları dışında ayetlere farklı anlamlar yüklemişlerdir. Hariciler dinin emir ve yasakları hususunda titiz davranmayan ve günahkâr olanları tekfir etmiş, Hz. Osman ve Hz. Ali ile onların peşinden gidenleri Allah'ın hükmettiği şeyden başkasıyla amel ettikleri düşüncesiyle mümin olarak görmemiştir. İzmirli İsmail Hakkı, ilk Haricilerin Arap

⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 95.

⁵⁴ İslâm dünyasında dini ve siyasi alanda aşırı görüş ve faaliyetleriyle tanınan en meşhur fırka Haricilerdir. İzmirli'ye göre bu fırkaya; günahlardan uzak durmayı iman esası olarak gördükleri için Vaidiye; hidayet yolundan çıktıkları için Marika, Hz. Ali'ye karşı çıktıkları için Havaric; ilk olarak Harura olarak isimlendirilen mekânda bir araya geldikleri için Haruriye; nefislerini terk ettikleri için Şurat-Fedakaran; Peygamber (s.a.v) ve ehlini, kendi yapıp ettikleri ile incitme vasfına sahip oldukları için Nasibe adı verilmiştir.

⁵⁵ İzmirli, *Mulahhas İlm-i Tevhid*, 39.

⁵⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hariciler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 27.

⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 105.

bedevileri olduğunu, Kur'ân-ı Kerîm okuyup fıkıh bilmediklerini, fıkıh usulünün esaslarına göre hareket etmeden Kur'ân'ı okuyup yorumladıklarını söylemektedir. Bu topluluğun aralarında fıkıh ilmini bilen kimselerin bulunmaması herhangi bir ihtilafta birbirlerini kafir ilan etmelerine sebep olmuştur. İzmirli'ye göre Haricilerin birbirilerini kafir ilan etmelerinin iki temel sebebi vardır. Bunlar ise tartıştıkları bir konuyu Kurana zıt olarak görmeleri ve zıt olan kişinin farz ve harama itikat etse de günahkâr olduğunu düşünmeleri sebebiyle yine kafir ilan etmeleridir.⁵⁹

Hariciler genel görüşe göre kendi buldukları bölgeleri iman yurdu, diğer İslâm beldelerini de savaş yurdu olarak görmüş bu bakımdan diğer iman sahiplerinden ayrılmışlardır. İnsanların mallarını yağmalayıp, onlarla savaşarak Müslümanlar arasında fitne ve fesat ortaya çıkarmışlardır. Haricilerin en bilinen görüşlerinden olan "Vaidiye" yani büyük günah problemi onların imanda önceliğini günahattan kaçınmak olarak ön plana çıkarmıştır. Bundan dolayı Hariciler günah işleyenlerin kafir olduğunu ve ebediyen cehennemden çıkamayacaklarına hükmetmiştir.⁶⁰ İzmirli bu noktada Haricilerin günah işleyenlerin durumu noktasında bidate düştüklerini bildirmektedir. Haricilerin günah işleyenlerin durumu noktasında aşırıya kaçmaları, İzmirli'nin bu durumu onların cehaletine ve İslâmî ilimlerin ince ayrıntılarına vakıf olmamalarına bağlaması önemlidir.

İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* eserinde Haricilerin aşırılık ve bidatlerinden şu şekilde bahsetmektedir; "*Marika o kadar aşırıdır ki, içlerinde peygamberlerin zalim olmalarını, günahkâr olmalarını, küfür işlemelerini, öldürülmelerinin caiz olmasını, peygamberlere şeytanların yol bulabilmesini (iğva etmesini), peygamberlerin mülk ve vilayet istemelerini, Allahtan başkasından yardım istemelerini, göz değmesinden kaçınmalarını, ağlamalarını ve hüzünlenmelerini tecviz edenler bulunduğu gibi imamet-i kübranın yokluğu görüşüne sahip olanlar, zina edenlerden recim cezasını kaldıranlar, kendilerine karşı olan Müslümanların müşrik olduğuna inananlar, içki içmenin cezasını kaldıranlar, kendilerine karşı olan Müslümanların kadınlarının ve çocuklarının öldürülmesini mübah görenler ve kendi diyarlarına hicret etmeyenleri kafir olarak görenler vardır.*"⁶¹ İzmirli'ye göre Hariciler

⁵⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 78-79; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 104-105.

⁶⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 79-80; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 106.

⁶¹ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 106-107.

içlerinde bir yöneticiye veya bir halifeye tabi olmak istememektedir. Haricilerin zalim olan halifeye karşı muhalefet etmeyi vacip görmeleri de İzmirli'nin bu düşüncesini destekler niteliktedir. Haricilerin halifelere karşı olan aşırılıkları kendi kıydıkları nikahlara dahi sirayet etmiştir. Öyle ki Hz. Osman ile Hz. Ali'ye karşı olmayı, onlardan kaçınmayı, nikahın bir şartı gibi görmüş, bu hususların varlığı doğrultusunda nikahı sahih saymışlardır.⁶²

İzmirli, Haricilerin Hz. Ali ile giriştikleri savaştan yenilgiyle ayrılmalarının akabinde savaştan sağ kurtulan dokuz civarında Haricinin Sicistan, Yemen, Umman, el-Cezire'ye kaçarak kendilerine taraftar topladığını ve Muhakkime-i Ülä, Ezarika, Necadat, Sufriyye, Acaride, Seâlibe ve İzmirli'ye göre Ehli sünnete en yakın olarak görülen, en son ortaya çıkan İbaziye olmak üzere 7 kola ayrıldıklarını beyan etmektedir.⁶³

2.1.1.1. Muhakkime-i Ülä

Muhakkime-i Ülä genelin kabulüne göre, Sıffin savaşı esnasında Muaviye tarafının mızraklarına Kuran'ın sayfalarını yerleştirilmesiyle başlayıp, Hz. Ali'nin bu durumu hile olarak demesine rağmen ordusu içerisinde Kuran'ın hüküm vermesi gerektiğini savunan, hakem olayının kabulünden sonra ortaya çıkan neticeden memnun olmayıp ilk defa Urve b. Üdeyye tarafından zikredilen "Hüküm Allah'ındır" söylemleri ile ortaya çıkan gruptur.⁶⁴

İzmirli ise Muhakkime-i Ülä'nın ilk önce ortaya çıkan ve Hz. Ali ile savaşan (Harura ve Nehrevan savaşı) Harici fırkası olduğunu, bu savaşta yenilenlerin daha sonra diğer Harici kollarını oluşturduğunu beyan etmektedir.⁶⁵ Bu fırka "Hüküm Allah'ındır" sloganlarıyla bilinmekte ve hakem olayına karşı çıkmaktadır. Kendi görüşlerinin dışında olanları tekfir etseler de onların müşrik olduğuna kanaat getirmezler. Bunun yanı sıra

⁶² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, 1340-133), 112; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Sabri Hizmetli, 74; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 147.

⁶³ Bağdâdî bu fırkaların 22 adet olduğunu bildirmektedir. Bu fırkaların adları şunlardır: (1) el-Muhakkimetu'l-Üla, (2) Ezarika, (3) Necedat, (4) Sufriyye, (5) Sonra birçok fırkaya ayrılmış Acaride, (6) bunlardan Hazimiyye, (7) Şuaybiyye, (8) Ma'lumiyye, (9) Mechülüyye, (10) Ashab-ı Taat, (11) Saltyyye, (12) Ahnesiyye, (13) Şebibiyye, (14) Şeybaniyye, (15) Ma'bediyye, (16) Ruşeydiyye, (17) Mukremiyye, (18) Hamziyye, (19) Şemrahiyye, (20) İbrahimiyye, (21) Vakıfa, (22) İbadiyye. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54. Şehristânî ise ana fırkaların; Muhakkime, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlibe, İbâdiyye, Saferiyye olmak üzere 8 tane olduğunu bildirmiştir. Bunlar dışındaki fırkalar, ana fırkaların dalları konumunda görmüştür. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 106.

⁶⁴ Mustafa Öz, "Muhakkime-i Ülä", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/396.

⁶⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 108.

kendi görüşlerini kabul edip zayıflık vb. sebeplerden dolayı kendileriyle buluşamayanları (yerinde kalanlar) tekfir etmemişlerdir. Bu fırkanın aşırılıkları ise Hz. Ali ve Hz. Osman'ı, Cemel ve Sıffin ashabını, iki hakemi ve hükme razı olanları, günahkâr olanları tekfir etmeleridir.⁶⁶

Muhakkime-i Ūlâ tabileri, Halife veya imam tayin etme hususunu caiz görmemektedir. Yani onlar için bir yöneticinin veya halifenin olmaması daha eftaldir. Halifenin veya imamın var olması durumunda ise dikkat ettikleri husus adalettir. Eğer imam adaletin gereğini yerine getiremez ve düzen bozulursa onun katledilmesini veya düşürülmesini vacip görmektedir.

2.1.1.2. Ezarika

İzmirli'ye göre Ezarika, Harici fırkaları arasında en kalabalık olanıdır. Nâfi b. Ezrak'a addedilen Ezarika'nın Muhakkime-i Ūlâ'dan farkı ise kendi görüşlerine karşı olan Müslümanları müşrik gördüğü gibi kendileriyle buluşamayanları da müşrik görmesidir. Aslında Ezarika ilk başlarda kendileri ile buluşamayanları tekfir görüşünde olmamasına rağmen ilerleyen zamanlarda fırka içerisinde bu görüşü savunanların vefatı üzerine tekfir yoluna gitmiştir. İzmirli, Ezarika'nın aşırılığı ileri götürerek kendilerinden başka herkesi kafir ilan etme yoluna gittiğini de beyan etmektedir. Kendi görüşünden olmayanların kadın ve çocuklarını öldürmeyi mübah görmekten, Kur'an-ı Kerimde bulunmaması sebebiyle recim cezasını kaldırmaya kadar birçok konuda bidat etmektedir. Ezarika kendi ordularına katılmak isteyenleri sınava tabi tutmayı vacip görmüş, katılmak isteyen askere muhalif görüşten bir esir verilerek öldürülmesini emredip yapmaması neticesinde müşrik olduğuna hükmetmiş, kendisini öldürmekten de çekinmemiştir. Hatta İzmirli, İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*'inden alıntı yaparak Ezarika'nın, sınava tabi tutma durumuna karşılık, kendileriyle karşılaşan herhangi bir Müslümanın mahiyetinin sorulmayarak öldürüldüğünü (isti'raz), Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerden bir insanla karşılaştıklarında ise onun öldürülmesinin haram olduğunu da beyan etmektedir.⁶⁷ Büyük ve küçük günahı küfür sayan Ezarika adetli kadının namazı kaza edebileceği veya kılabileceğini hatta oruç tutacağını da hükmetmektedir. Ezarika

⁶⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 81; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 107.

⁶⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 60.

takiye konusuna helal vermemiş takiyenin kalpte olanın aksini ortaya koyduğuna inanmıştır.⁶⁸

Ezarika, Basra'nın hakimiyeti konusunda pek çok savaş gerçekleştirmiş ve Ezarika'nın bu ilerlemesi çoğu zaman yağma ve yıkımla sonuçlanmıştır. Ezarika'nın kendileri ile buluşamayanları tekfir etme görüşünde olması, askere alma hususunda sınava tabi tutma ve bazı kaynaklarda vergi ödeyen Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin öldürülmesinin haram olması gibi hususlar öncelikle Abdullah b. Vedin'den ortaya çıkmaktadır. Öyle ki İzmirli'nin de beyan ettiği gibi Abdullah b. Vedin'in ölümünden sonra Nâfi b. Ezrak bu görüşü benimsemiş ve tekfir yoluna gitmiştir. Abdullah b. Vedin tarafından bu kadar görüş ortaya atılmış olsa da genelin de kabulüne göre Ezarika, Nâfi b. Ezrak'a addedilmiştir.⁶⁹

Ezarika'nın İslâm'ın temel dinamiklerini yanlış yorumlamış olması ve bundan kaynaklı bidati İslâm dünyasına çok zarar vermiştir. Yahudi, Hristiyan ve Mecusileri öldürme noktasında haram hükmünü savunan lakin bunun yanında kendi görüşlerinden olmayan, olsa dahi kendi içlerinde yaşamayan Müslümanları tekfir etmekten çekinmemiş olmaları onların bidatinde ne derece aşırıya gittiklerini göstermektedir. Kuran'da olmaması sebebiyle birçok Peygamber sünnetine de aykırı davranmaları olayın değerlendirilmesi gereken başka bir boyutudur.⁷⁰

2.1.1.3. Necedat

Haricilerden olan Necedat, Necde b. Amire addedilmiş olup, Nâfi b. Ezrak'ın görüşlerinden dolayı onları terk edip Yemâme'ye yerleşenlerdir. Necedat, Nâfi b. Ezrak'ın görüşünü savunanları, zayıflık sebebiyle yerinde kalan Haricileri kafir ilan edenleri tekfir etmiştir. Necedat bidat noktasında içki içmenin cezasını kaldırmış, kendi görüşlerini savunan büyük günah sahiplerinin Allah tarafından affedileceğini, cehenneme ise sadece kendi görüşlerini savunmaktan geri duranların gireceğini savunmuştur. Bunun yanı sıra kendi görüşlerinden olmayanların işlediği büyük günahlar sebebiyle cehenneme

⁶⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 81-83; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 108-109.

⁶⁹ Mustafa Öz, "Ezarika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/45.

⁷⁰ Şehristânî bu hususu: "*Zina suçunu işleyen günahkârın recmedilmeyeceğine hükmettiler. Bunu da recmin Kur'an'da zikredilmemesine dayandırdılar. Ayrıca muhsan erkeklere iftira edenlere uygulanan haddi kabul etmeyip, muhsan hanumlara iftira edenlerle ilgili haddi kabul ettiler.*" bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 111.

gireceğini beyanla büyük ve küçük günaha ısrarı Allah'a ortak koşmak olarak görse de neticede kendi müntesiplerinin bu fiiller dolayısıyla cehenneme girmeyeceğini de yinelemektedir. Yerinde kalanlar (kaidin) hususunda takiyeye yapanları öldürmeyi ve malını yağmalamayı helal kılmış, kendi beldelerine hicret etmeyenleri ise münafık olarak görmüşlerdir. Ezarika'dan farklı olarak Necedat işledikleri söz ve fillerde takiyeyi caiz görmüştür. Necde'ye tabi olanlar onun görüşleri noktasında ihtilafa düşmüş bir kısmı Necde'yi tekfir etmiştir. İzmirli bu noktada Necde'yi tekfir edenlerin birçok sebebi olduğunu belirtmiştir. Bunlardan bazıları Necde'nin kendi askerlerinin Medine'yi yağmalayıp Hz. Osman'ın kızlarından birisini esir almaları üzerine, Necde'nin Hz. Osman'ın kızını esir edenlerin elinden alıp düşman olarak gördüğü Müslümanlara teslim etmiş olması, içki içmenin cezasını kaldırması, küçük günaha ısrar etmeyi Allah'a ortak görmesi, kendi görüşünü savunanları cahillikleri sebebiyle görmezden gelmesi vb. birçok husustur.⁷¹ Bu sebeplerden ötürü Necedat savunucuları Necde b. Amir'in tövbe etmesini istemiş ve fırka içerisinde bölünmeler başlamıştır. Bu bölünmenin neticesinde fırkanın çoğu Necde'den ayrılıp Sicistan'a gitmiş, bir kısmı Necde'yi maruz görmüş ve karşılığında Necde onları furû ve görüşlerinden ötürü affetmiş, bu sebeple onlara "Aziriye" de denmiştir. Necde'den ayrılanlardan bir kısmı Necde'yi öldürüp akabinde de tekfir etmişlerdir.⁷²

2.1.1.4. Sufriyye

Sufriyye, Ziyad b. Esfer'in peşinden gidenler olup Ziyadiye olarak da anılmaktadır. Sufriyye daha sonradan kendi içerisinde birçok kola ayrılmıştır. İzmirli, Hz. Ali'nin katilini öven İmran b. Hittan'ı Sufriyye imamlarından görmüş, İbn Hazm'dan atıf yaparak Ebu Beyhes'e tabi olan Beyhesiye'yi de Sufriyye kollarından saymıştır. Bağdadi ve Şehristânî ise Sufriyye'yi Necedat'ın kollarından saymıştır.⁷³ Sufriyye recm cezasını kabul etmiş, kendi görüşünü savunup yerinde kalanları kafir ilan etmemiş, kendi görüşünden olmayanların Ehlinin katline cevaz vermemiştir. Allah'a ortak koşmayı şeytana itaat ve putlara ibadet olarak görmüştür. Sufriyye'nin bir kısmına göre zina yapana zinacı, hırsızlık yapana hırsız, iftira edene iftiracı, kasten adam öldürene katil gibi

⁷¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 63; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 112.

⁷² İzmirli, *Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 83-85; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 110-112.

⁷³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 65.

adlar verilmiş ve bu fiilleri işleyenler kafir ve müşrik ilan edilmemiştir. Lakin namaz kılmayan, oruç tutmayanları kafir olarak görülmüştür. Kendi görüşlerinden olan kadınların karşıt görüşteki erkeklerle takiye yaptıkları beldelerde evlenmesine cevaz vermiş, takiyenin olmadığı beldelerde ise cevaz vermemiştir.⁷⁴

2.1.1.5. Acaride

Abdulkerim b. Acred'e addedilen Acaride, İslâm'a davet için çocukların buluş çağına ermesi gerektiğini savunur. Ezarika'dan farkı ise kendi görüşünden olmayanların mallarını ancak ölümlerinden sonra helal görmesidir.⁷⁵ Kendilerinden olmayanları müşrik değil eğer dindar bildikleri birisi ise dost görmüşlerdir. Kendi yaşadıkları beldeye hicretlerini farz değil, tavsiye etmişlerdir.⁷⁶

Acaride fırkası kendi arasında çeşitli kollara ayrılmış, bu kollar birçok farklı görüşle birleşmiş veya aşırıya kaçmıştır. İzmirli, eserin bu kısmında Aceride'den olan Meymuniye, Hazimiye ve Halefiye kolundan bahsetmiştir. Meymuniye kolu kader hususunda Mu'tezile ile, Hazimiye kolu ise Ehl-i sünnet alimleri ile aynı görüşü paylaşmışlardır. Meymuniye kolu, kendi neslinden olan kız çocuklarını kendilerine nikahlamayı caiz görmüşlerdir. Yani Meymuniye'ye mensup bir birey kendi oğlunun veya kızının kızıyla nikah bağı kurmada herhangi bir sorun görmemiştir. Aynı şekilde Şafii alimlerinden Hüseyin b. Ali el-Kerasibi Memuniye kolunun Yusuf suresini fisk kıssası olarak gördükleri için inkâr ettiklerini bildirmektedir. İzmirli ise bu noktada Meymuniye'yi gulâtan⁷⁷ saymış bununla birlikte kendilerinin İslâm'a bağlılık davası göttüklerini de bildirmiştir. Acaride'den olan Hazimiye kolu ise dostluk ve düşmanlık (teveli ve teberri) görüşünü ilahi sıfatlardan saymış, son nefes (mavafat) görüşüne binaen kişinin amelleri üzerine değil ölümü halindeki durumuna bakılarak dost veya kaçınma kararına varılabileceğini söylemişlerdir. Yani kişi ömrünü küfür ile geçirse veya mümin olarak ölse bile Allah'ın onu sıfatlamasına göre kendine dost veya düşman görmektedir. Öyle ki Hazimiye kolu Hz. Ali hakkında da kararsız kalmıştır. Halefiye kolu ise Ezarika

⁷⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 85-86; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İmine Giriş*, 112-113.

⁷⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 67.

⁷⁶ Şehristânî Acaride'nin görüşleri ile ilgili olarak: "Yûsuf sûresinin Kur'an'dan olmadığını ve onun herhangi bir hikâye olduğunu iddia ettikleri de söylenmiştir. Rivâyete göre bu konuda şöyle demişlerdir: Bir aşk hikâyesinin Kur'an'da bulunması caiz değildir!" demiştir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 117.

⁷⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54.

gibi kendi görüşünden olmayanların çocuklarının cehenneme gideceğine inanmış, savaş durumunda da sadece kendi imamlarıyla beraber olurlarsa caiz görmüştür. Netice itibari ile kendilerinden imam bulamadıkları için savaşmaktan vazgeçmişlerdir.⁷⁸

2.1.1.6. Seâlibe

Sa'lebe b. Mişkan'a addedilen Seâlibe erbabı, Aceride'ye mensup iken çocukların durumu hakkında Abdulkerim b. Acred'i kafir ilan etmiş, Sa'lebe'ye tabi olmuşlardır. Acaride İslâm'a davet için çocukların buluş çağına ermesi gerektiğini, İslâm'a davet edilene kadar çocuklardan uzak durmak gerektiğini savunmuştur. Yani çocuk buluş çağına geldiğinde kendisi İslâm'a davet edilir, davete icabet etmedikçe ve İslâm'ı kabul etmedikçe kendisinden uzak durulurdu.⁷⁹ Seâlibe ise ister buluş çağına gelsin ister gelmesin İslâm'ı inkâr etmedikçe ve haksızlığa rıza göstermedikçe çocukların velayetini kabul etmiştir. Seâlibe daha sonradan çeşitli kollara ayrılmış, bazı İslâm alimleri Seâlibe'yi Sufriyye'den, bazıları da Acaride'den saymıştır.⁸⁰

2.3.1.7. İbâdiyye

İzmirli, İbâdiyye kolunu Marika içerisinde en son ortaya çıkan ve Ehl-i sünnete en yakın görüşlere sahip olan fırka olarak nitelendirmiştir. İbâdiyye mezhebinin imamı Ebu Said el-Kellami olup Muhakkime-i Ūlâ'dan sonra Abdullah b. İbad'a tabi olmuşlardır. İbâdiyye, kendilerine muhalif olan bütün Müslümanları tekfir etmiş lakin şirk koşan kafirlerden görmemiştir. İbadi'ye durumu bu şekilde olan kişilerle evlenilmesini caiz, mallarını helal görmüştür. Savaş durumunda ise silahları ve atları ganimet olarak almayı helal, bunun dışında kalanları ise haram görmüş olup altın ve gümüşün geri verilmesi gerektiği görüşünde olmuştur. İbâdiyye kendi görüşünden olmayanların İbâdiyye'den olan birine karşı şahitliğini caiz görmüştür. Büyük günah işleyenleri mümin olarak görmemiş ve savaş halleri dışında kendilerine karşı olanları gizlice öldürüp esir olarak alıkoymayı haram saymıştır. İzmirli, İbâdiyye'nin bazı meseleler üzerinde durduğunu bildirmiş bunlar ise: Kafirlerin çocukları kafir midir?

⁷⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 86-87; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 113-114.

⁷⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 72.

⁸⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 87-88; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 115.

Nifak şirk midir? Mucizesi olmayan peygamber caiz midir? Mucizesi olmayan peygambere vahyedilen emirlere uymak caiz midir? şeklindedir. İzmirli, İbâdiyye'nin daha sonradan Hafsiye, Harisiye ve Yezidiye⁸¹ gibi farklı kollara ayrıldığını bildirmiş, bunlardan Yezid b. Ebi Üneys'e⁸² tabi olan Yezidileri gulâtta sayıp İslâm'ın sınırlarını aştığını beyan etmektedir. Öyle ki Yezidiler ahir zamanda İslâm dinin ortadan kalkacağını, bilinmeyen bir peygamberin gönderileceğini, bu peygambere gökten bir kitap indirileceğini savunmuştur. Büyük ve küçük günah işlemeyi şirk görmüştür. İslâm'a dahil olmasa bile Hz. Muhammed (s.a.v) peygamberliğini kabul edenleri mümin görmüştür. İzmirli, rivayetlere dayanarak Yezidiye'nin Şeyh Adi'ye⁸³ mensup olduğunu, Cilve isimli kitabıyla bilindiğini beyan etmiş, buradan hareketle namaz ve orucun faziletini inkâr etmiş, insana gerekenin sadece temizlik ve sakal uzatmak olduğunu bildirmiştir.⁸⁴

2.1.2. Şia

Sözlük anlamı olarak Arapça'da "tabi olmak, birtakım kimseleri veya kimseyi desteklemek, yayılmak, bir şeyi tasdik etmek" manasındaki "şya" kökünden türeyen Şia kelimesi, ıstilahî olarak; "taftar, destekleyici, bir işi ortaya çıkarmak için bir kimsenin

⁸¹ Bunlardan Yezidiye, dünyanın son zamanlarında İslam şeriatinin ortadan kalkacağı şeklindeki görüşlerinden dolayı Gulât olarak görmektedir. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 75.

⁸² İzmirli İsmail Hakkı burada bahsedilen Yezid b. Ebi Üneys'in muhaddis alimlerinden olan ve aynı isimle anılan Yezid b. Ebi Üneys olmadığını bildirmektedir. Diğer yandan Melikşah Sezen konuyla ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır; "İzmirli burada batıl bir inanış olan Yezidilik ile İbadiyye fırkalarından olan Yezidiyye'nin görüşlerini ne yazık ki birbirine karıştırıp sunmuştur. İbadiyye fırkasının alt kollarından birisi olarak anılan Yezidiyye, Yezid b. Ebi Üneys'e'nin fikirleri etrafında toplanmış kişileri ifade etmektedir. Bu fırkaların dini anlayış ve yaşayış özellikleri İbadiyye'den çok farklı olmadığı gibi, daha önceden İzmirli'nin de dile getirdiği üzere İbadiyye Ehl-i Sünnet'e en yakın Harici fırkadır. Ne Harici eserlerde ne de mezhepler tarihi kaynaklarında Yezid b. Ebi Üneys'e'nin böyle sapkın inançlara sahip olduğuna dair tek satır yer almadığı gibi, namaz ve oruç gibi asli ibadetlerin terkinin bizzat Harici kabullerle açık bir tenakuz oluşturduğu aşikardır. Öte yandan şeytana verilen önem ve onu Melek-i Tavus olarak anma durumu sadece Yezidi kaynaklarda yer alan bir husustur." İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 148.

⁸³ İbn Teymiyye, Şeyh Adi ve ona tabi olanların son derece ehli sünnet Müslümanları olduğunu Şirazi ve Hakkari gibi meşhur Ehl-i sünnet alimlerinin arkasından gittiğini, Şeyh Adi'nin de kendisini bidatlerden uzak tuttuğunu bildirmektedir. Şeyh Adi b. Müsafir Yezidilerin kendisine sahip çıkıp pir olarak görmelerinden sonra önem kazanmıştır. Öyle ki Cilve isimli eserin kendisine ait olmadığı, kendisinden sonra yazılarak ona isnad edildiği bilinmektedir. Yezidiler Şeyh Adi'nin adını kullanarak onun meşhur amirliğinden faydalanmak istemişlerdir. Şeyh Adi ile ilgili olarak çok fazla söylenti olduğu yapılan araştırmalarda görülmüştür. Öyle ki İslâm alimleri başka bir Adinin varlığına dahi inanmışlar bu konuda da çok fazla rivayetler ortaya atılmıştır. Şeyh Adiyeye çok fazla keramet isnad edilmiş hatta kendisi ile aynı zamanda yaşayan ve birbirleri ile görüştüğü düşünülen Abdulkadir-i Geylani: "Şayet peygamberlik çile çekilerek kazanılan bir şey olsaydı, onu Adi elde ederdi" demiştir. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Adi b. Müsafir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/381.

⁸⁴ İzmirli, *Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 88-89; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 115-116.

etrafında toplanmış olan topluluk, grup, zümre” manalarına gelmektedir.⁸⁵ Şia, Allah Resulü (s.a.v) den sonra açık veya gizli bir biçimde nass ve vasiyetle imametini Hz. Ali’de sabit kılındığı, imametinin onun neslinin dışında kimseye hak olmadığı inancıyla hususi bir biçimde Hz. Ali etrafında çevrelenmiş bir topluluktur.⁸⁶

Şia bilindiği gibi İslâm Mezhepler Tarihi alanında çok geniş bir yere sahip olan fırkadır. İzmirli İsmail Hakkı Mezhepler Tarihi alanı ile ilgili neşretmiş olduğu yazma eserlerinde bu alana oldukça katkıda bulunmuştur. İzmirli’nin *Yeni İlm-i Kelam’ı, Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* eseri, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümünde parça parça neşretmiş olduğu risaleleri, çeşitli mecmualarda yazdığı makaleleriyle Şia’ya mensup birçok fırka onun kaleminden geçerek yayımlanmıştır. Şia kapsamı gereği yoğun ve teferruatlı bir konu olduğu için çalışmamızın genelinde ağırlıklı olarak Şia bahsinden, bu kısmında ise Şia’nın ne şekilde ve ortamda ortaya çıktığından çeşitli kollara ayrılmasına, Ehl-i sünnete ters düştikleri noktalardan ifrat ve bidate düşme sebeplerine kadar incelemek yerinde olacaktır.

İzmirli, Şia’nın ne şekilde ve hangi ortamda ortaya çıktığı ile ilgili olarak öncelikle Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde İslâm coğrafyasının genişlediğini, birçok farklı kültür ve özelliğe sahip milletin bu fetihlerle İslâm dünyasına dahil olduğu bilinmektedir. Fethedilen yerlerde bulunan halk zaman zaman isyanlara kalkışmış olsa da ciddi bir netice elde edememiştir. Bu noktada İzmirli, Hz. Osman döneminde bu halkların çoğunun İslâmiyet’e dahil olduğunu, Müslüman olan kimselerin arasında zamanla fitne, fesat, karışıklık ve kaos oluşturma konusunda bir hayli gayrette bulduklarını bildirmektedir. Bu topluma örnek olarak Hz. Osman’ı da şehit eden Mısır halkını örnek göstermek de isabetli olacaktır.⁸⁷ Hatta İzmirli, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında da bahsedeceğimiz Şia’nın kurucusu Abdullah b. Sebe’nin bu grupları kışkırttığı ve Hz. Osman’ın şehit edilmesine neden olduğunu da aktarmaktadır. İzmirli, Hz. Osman’ın vefatından önce herhangi bir gruba veya şahsa Şia denmediğini bildirmekle birlikte Haricilerin ortaya çıktığı zamanlarda Harici tayfası içerisinde Şia’nın varlık göstermeye başladığını söylemektedir. Şia kelimesinin nereden geldiği konusunda bir açıklama

⁸⁵ Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018) 91; Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İlvak Yayıncılık, 2014), 291.

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 132.

⁸⁷ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 170; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 205.

yapacak olursak; İzmirli, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Hz. Osman'ın taraftarlarına Şiat-ı Osman, Hz. Ali'nin taraftarlarına ise Şiat-ı Ali olarak tabir edildiğini, daha sonradan bu tabirin sadece Hz. Ali taraftarları için kullanıldığını aktarmaktadır.⁸⁸ Olaya bir başka açıdan bakıldığında İzmirli, Şia-ı Ula olarak nitelendirilen sahabe ve tabiinin, Hz. Ali'nin halife olmasına yardım ettiklerini, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in Hz. Aliden daha faziletli olduğunu, bu hususu da asla tartışma konusu yapmadıklarını bildirmektedir. Hz. Ali mi yoksa Hz. Osman mı daha faziletli şeklinde konuları ise kendi aralarında tartışmışlardır. Şia-ı Ula'ya tabi olanların daha sonradan Şia adını terk ederek Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirilmelerini ise İzmirli şu şekilde anlatmaktadır: “Şia-ı Ula'dan Kadı Şerik ‘Ebu Bekir ile Ali'den hangisi daha faziletlidir?’ şeklinde sorulan bir soruya ‘Ebu Bekir daha faziletlidir.’ demiştir. Soruyu soran kişi ‘Sen nasıl Şia’sın, nasıl olur da böyle söylersin!’ deyince, ‘Hz. Ali: Peygamberden sonra bu ümmetin hayırlısı Ebu Bekir, sonra Ömer’dir.’ buyurdu. Kendisinin sözünü nasıl yalanlayalım. Allah büyüktür. Ali yalancı değildir’ demiştir.”⁸⁹ Bunun sonucunda Şia-ı Ula'ya tabi olanlar devam eden süreçte bidate düşen grupların Şia adıyla anıldıklarını gördüğünde bu adı bırakarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak anılmaya başlanmıştır.⁹⁰

İzmirli'nin bahsetmiş olduğu ve Müslümanlar arasında fitne ve fesada kalkışan insanların devam eden süreçte Hz. Ali'nin halifelik devrinin başlamasıyla birlikte kendilerini ona karşı samimi bir dost ve itaatte kusursuz olarak göstermişlerdir. İzmirli, Şia-ı Ali adını alan bu insanların başında Abdullah b. Sebe'nin geldiğini söylemektedir. İzmirli, Abdullah b. Sebe'nin bidat yolunda aşırılığa kaçmasını ise şu şekilde özetlemektedir; “San'alı Abdullah b. Sebe telkinlere kalkışarak öncelikle Hz. Peygamberin ailesine sevgi ve ihlas gösterisinde bulundu ve insanları da Ehl-i beyt sevgisine teşvikle işe başladı. Hz. Ali'nin tarafını tutarak onu muhalif olanlardan yüz çevirtmiş gibi gösterdi. Bunun etkisiyle öğrencileri Hz. Ali'yi bütün ashap üzerine tercih etti.”⁹¹ İzmirli, bunun sonucunda Hz. Ali zamanında ortaya çıkan Şia'nın üç temel fırkasından birisi olan Mufaddıla'nın bu şekilde oluştuğunu da bildirmektedir.

⁸⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 102; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 127.

⁸⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 103; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 128.

⁹⁰ İzmirli, *Mulahhas İlm-i Tevhid*, 40.

⁹¹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 104; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 206.

İzmirli'nin nazarında Şia'nın ne şekilde ve ortamda ortaya çıktığından, Ehl-i sünnete ters düştükleri bazı noktalardan, ifrat ve bidate düşme sebeplerinin bir kısmından bahsettikten sonra Şia'nın temelde ve devam eden süreçte hangi kollara ayrıldığını incelemek yerinde olacaktır.

İzmirli'ye göre Usul-ı Şia'nın kurucusu Yahudi asıllı olan Yemenli Abdullah b. Sebe bidatine ileriye giderek Hz. Ali'nin Peygamberin yerine geçecek kişi olduğu ve bu bidatini de uydurma hadislerle destekleyerek O'nu üç halifenin önüne koymuştur. İbn Sebe bununla kalmayıp aşırılığına devam ederek üç halifeye karşı muhalefette bulunmuş ve halifelere küfretme durumu ortaya çıkmıştır. Nihayetinde tüm bu aşırılıklar Hz. Ali'yi ilahlaştırma ile sonuçlanmıştır. İzmirli'ye göre Hz. Ali zamanında ortaya çıkan ve Şia'nın temelini oluşturan üç fırka mevcuttur. Bunlar: ilk ortaya çıkan Mufaddıla, Sâbbe veya Teberraiye ve Müellihe'dir. Hz. Ali'nin vefatının ardından ise Şia; Keysaniyye, Zeydiyye, İmâmiyye ve Gâliyye olarak dört kola ayrılmıştır.⁹² Çalışmamız açısından asıl önemli olan kısım Gâliyye koluna bağlı Ulûhiyet ve Nübüvvet İddiasında olan Şii fırkalar olsa da aşırılığa kaçan diğer fırkaların mahiyetinden de bahsetmek yerinde olacaktır.

2.1.2.1. Hz. Ali'nin Vefatından Önce Ortaya Çıkan Gruplar

Hz. Ali zamanında ortaya çıkan ve Şia'nın temelini oluşturan üç fırka mevcuttur. Bunlar: Mufaddıla, Sâbbe veya Teberraiyye ve Müellihe'dir. Gâlî fırkaları incelemeye başlamadan önce bir değerlendirme yapacak olursak, İzmirli, İbn Sebe kaynaklı ortaya çıkan ilk fırkanın Mufaddıla olduğunu bildirirse de çalışmamızın mahiyeti açısından değerlendirildiğinde İzmirli'nin Mufaddıla'yı gâlî fırkalar arasında değerlendirmedeği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde düşünmemizin sebebi gâlî fırkaların aşırılıkları, temelde kabul ettikleri itikâdî görüşlerine Mufaddıla içerisinde rastlanmamasıdır.⁹³ Öyle ki tezimizi destekleyecek diğer bir husus ise İzmirli'nin Hz. Ali'nin vefatından sonra ortaya çıkan gâlî fırkalar arasında Keysâniyye ve İmâmiyye'yi değerlendirirken, Mufaddıla kaynaklı ortaya çıkan Zeydiyye içerisinde Gâliyye'ye dair herhangi bir itikâdî

⁹² İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 133; Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde, Şia beş gruba ayrılmaktadır, bunlar: Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Aşırılar (Gulât) ve İsmâiliyye'dir. Usûl bakımından bu fırkaların bir kısmı Mu'tezile'ye, bir kısmı Ehl-i sünnet'e, bir kısmı da Müşebbihe'ye yakındır. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 133.

⁹³ Şehristânî'ye göre Şia'nın ortak görüşü, imâmın nas ve tayin ile belirlenmesi ve peygamberler gibi imamların da büyük, küçük her tür günahattan korunmuş (masûm) olmalarının vücûbiyeti yönündedir. Takiyye hali dışında amel ve itikad bakımından tevelli ve teberrinin gerekli olduğu görüşündedirler. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 132.

inanca rastlayamadığını bildirmesi,⁹⁴ hatta Sâbbe kolunun Mufaddıla'yı kendi görüşlerinin aksine beyanlarda bulunduğu için Ehl-i sünnetten görmesi gibi bir çok husus Mufaddıla ve Zeydiyye'nin gâli firkalar içerisinde değerlendirmedeğini göstermektedir. Çalışmamızın akışını bozmamak adına gâli olmayan Mufaddıla ve Zeydiyye hakkında kısa bilgiler vererek Ehl-i sünnet ile aralarındaki farkları belirtmek yeterli olacaktır.

2.1.2.1.1. Mufaddıla

Mufaddıla çalışmamızın daha önceki kısımlarında da bahsettiğimiz gibi İbn Sebe'nin kışkırtmaları ile Hz. Ali'yi diğer bütün sahabeden daha faziletli görmüştür. Mufaddıla'nın sünnet Ehliyle uyduğu noktalar ise sahabenin geri kalanlarını da hayır ile anmaları ki geri kalan meselelerde de sünnet Ehlinen ayrı düşmemişlerdir. Mufaddıla halifelik makamına Hz. Ali'yi ve onun neslinden devam edecek olanları uygun ve hak sahibi görmektedir. İzmirli'ye göre Zeydiyye fırkasının zuhur etmesine kadar Şia kendi tabiiileriyle, imamlarıyla ve oturdukları beldelerden ayrılmamış savaş yolunu da tercih etmemiştir. İzmirli bu noktada Zeydiyye'nin Mufaddıla'dan kaynakla ortaya çıktığını bildirmiştir.⁹⁵

2.1.2.1.2. Sâbbe (Teberrâiye)

Sâbbe Ehli, İzmirli'ye göre asıl Şia olan gruptur.⁹⁶ İzmirli'nin bu şekilde düşünmesinin sebebi Mufaddıla'nın Peygamber eşleri ve sahabeye sövme noktasında uzak kalması, Müellihe'nin Hz. Ali'ye ulûhiyet iddiasında bulunmasıyla halk nazarında belli bir güce erişmelerini engellemesi Sâbbe Ehlinin asıl Şia olarak görülmesine sebep olmuştur. Çoğunluk açısından Hz. Ali'nin vefatı akabinde ortaya çıkan gruplar içerisinde en fazla olanıdır. İzmirli'ye göre Sâbbe ehlinin sahabeye sövmelerinin; Cemel olayı, Fedek arazilerinin durumu ve Hz. Ali'nin vefatından sonra onun soyundan gelenlerin, Hz. Osman'ın hilafetini savunan (Nasibe) Emeviler ile Abbasilere yönelik çatışma halleri gibi sebepleri vardır. Şia'nın Cemel olayıyla birlikte başta Hz. Ebu Bekir olmak üzere göstermiş olduğu düşmanlık hareketleri Sâbbe tarafından Hz. Ali'nin bir siyaseti

⁹⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 125, İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Sabri Hizmetli, 80. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 152.

⁹⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 104; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 129.

⁹⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 120, İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 76.

görülmüş aynı durum Hz. Ömer ile Hz. Ali arasındaki münasebetin takiyye olarak algılanmasına da sebep olmuştur. Hz. Ömer'in Hz. Ali ile önemli konularda fikir alışverişinde bulunması Sâbbe tarafından Hz. Ali'nin dönemin şartları gereği güçsüzlüğünden dolayı takiyye yaptığı anlayışını ortaya çıkarmıştı. İzmirli bu noktada takiyyeyi Sâbbe'nin temel ilkesi görmüş hatta Haricilerin de bu ilkeyi Şia'dan aldığını söylemiştir.⁹⁷

Peygamberlerin miras bırakmaması ile ilgili olarak Fedek arazileri konusunda Sâbbe, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e karşı küfrü sebep olarak görmüşlerdir. Sâbbe Ehline göre Hz. Aliye karşı muhabbet ve sevgi Hz. Peygamberin eşlerine ve sahabeye sövmek, düşmanlık etmek ile kazanılmaktadır. Sâbbe kendi düşüncesinin aksine sahabeyi faziletli gören Mufaddıla'yı Ehl-i sünnetten saymıştır. İzmirli, İmâmiyye ve Rafıza fırkalarının Sâbbe'den zuhur ettiğini bildirmektedir.⁹⁸

2.1.2.1.3. Müellihe

İzmirli'ye göre Müellihe Abdullah b. Sebe'ye en iyi şekilde tabi olan kısımdı ki bu topluluğun bir kısmı tamamen Hz. Ali'nin ilahlılığına, diğer bir kısmı ise ilahi ruhun Hz. Ali'nin bedeninde var olduğuna inanıyordu. İzmirli, Hz. Ali'nin kendisini ilahlaştırıcılara karşı bakışını ise şu şekilde aktarmaktadır: “Hz. Ali bir gün evinden çıktığında Gâliyyenin kendilerine secde ettiğini görmüş ve aralarında şöyle bir tartışma geçmişti:

Hz. Ali: Bu ne?

Gâliyye: Sen O'sun!

Hz. Ali: Ben kimim?

Gâliyye: Sen kendisinden başka ilah olmayan Allah'sın.

Hz. Ali: Vay sizlere! Bu söz küfürdür. Bundan dönün yoksa boyunlarınızı vururum.”⁹⁹

İzmirli, Hz. Ali'nin Gâliyye'ye bu fikirlerinden vazgeçmeleri için üç gün süre tanıdığını lakin bu görüşlerinden vazgeçmeyen Gâlîlerin ateşte yakıldığı bilgisini de aktarmaktadır.

⁹⁷ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 105; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 130.

⁹⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 106; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 131.

⁹⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 107; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 132.

İzmirli, Hz. Ali'nin yaşadığı dönemde Sıffin savaşı ve halifeliğin getirdiği sorumluluklar ile mülaki olurken Abdullah b. Sebe ve onu takip eden öğrencilerinin bidatlerine yönelik gerekli ilgi ve alakayı gösterecek zaman bulamamıştır.

2.1.2.2. Hz. Ali'nin Vefatından Sonra Ortaya Çıkan Gruplar

Hz. Ali'nin vefatından sonra Şia dört kola ayrılmıştır. Bunlar: Keysaniyye, Zeydiyye, İmâmiyye ve Gâliyye'dir. İzmirli, Keysaniyye, Gâliyye ve İmâmiyye'yi görüşleri itibari ile kesin olarak gulâttan saymış lakin daha önceden de bahsettiğimiz gibi Zeydiyye içerisinde Gâliyye itikadına dair herhangi bir görüşün olmadığına da dikkat çekmiştir.

2.1.2.2.1. Keysâniyye

İzmirli'ye göre Keysâniyye (683-684), hakkında malumat olmayan ve çeşitli görüşlerle değerlendirilen Keysan adından bir şahsın erbablarına verilen isimdir. Bazı görüşlere göre Keysan, Muhammed b. Hanefiyye'nin talebesi,¹⁰⁰ bazılarına göre Hz. Ali'nin kölesi, bazılarına göre Muhtar b. Ebi Abide es-Sakafi'nin kendisidir.¹⁰¹ Keysan, öncelikle Hz. Hüseyin'in vefatı akabinde O'nun intikamını almak amacıyla çevresine Şia-ı Ülâ'dan ve Sâbbe'den birtakım kişileri etrafına toplasa da herhangi bir netice elde edememiştir. Başlarda Marika'dan, sonra Sâbbe'den olan Muhtar b. Ebi Abide es-Sakafi başa geçmesiyle birlikte Keysâniyye'nin en mühim ve gözde kolu olan Muhtariye'yi (685-686) kurmuştur. Keysâniyye'yi diğer aşırı gruplardan farklı kılan en belirgin özelliğin başında Muhammed b. Hanefiyye'nin imam ve mehdî olduğuna itikat etmeleridir.¹⁰² Öyle ki ileride bahsedeceğimiz birçok aşırı grup temelinde Muhammed b. Hanefiyye'nin imameti üzerinden iddialarına başlamaktadır.

Keysâniyye'nin imamet sıralamasında Hz. Ali'den sonra direk Muhammed b. Hanefiyye'ye geçmesinin sebebi ise Hz. Hasan'ın Şam Ehliyle olan sulh münasebeti ve Hz. Hüseyin'in de bu sulh ortamını istemeyerek de olsa kabul etmesidir. Bu noktada Muhtariye mezhebi ise, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e tabi olmada kusur göstermeyen Kûfelilere karşı imamet konusundaki bu durumu açıklamamış, Hz. Hasan ve Hz.

¹⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 133.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31.

¹⁰² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 108; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 133.

Hüseyin'in vefatları akabinde imametın Muhammed b. Hanefiyye üzerinden devam edeceğini bildirmiştir. ¹⁰³ İzmirli bu noktada Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin Keysâniyye'den Muhtarın görüşlerine karşı uzak durduğunu bildirmektedir. Muhtar, Hz. Hüseyin'in intikamını almak ve Muhammed b. Hanefiyye'ye imamet konusunda olan arzusundan dolayı etrafına birçok kişiyi toplamış ve bu hususta da hile ile insanları kandırarak birçok bidatin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki Muhtar tabilerine girmiş oldukları savaşlarda meleklerin kendilerine yardım edeceğini, gayb hakkında bilgi sahibi olduğunu beyan etmiştir. Fetihlerin artmasının ardından kendisine vahiy indiğini iddia etmiş, savaşı kazanacaklarına yönelik vahiy olduğunu iddia ettiği sözler gerçekleşmeyince Allah hakkında bedâ ¹⁰⁴ görüşünü ortaya atmış yani Allah'ın kararının değiştiğini savunmuştur. İzmirli'nin de beyanıyla İslâm'ı kabul edenler arasından kendisine nübüvvet addeden ilk kişi de Muhtar'dır. ¹⁰⁵

Keysâniyye'nin bir başka kolu olan ve Ebu Kerb'e tabi olan Kerbiye, Şia içerisinde ilk defa Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini, ortaya çıkacağı zamana kadar Radva Dağında gizlendiğini beyanla Mehdilik görüşünü ortaya atmıştır. İlerleyen zamanlarda Keysâniyye Mezhebi içerisinde Kerbiye hariç bütün fırkalar, Muhammed b. Hanefiyye'den sonra Mehdilik makamının bir başkasına isabet edeceğini kabul etmiştir. Keysaniyye ve Muhtariyye asıl Şia olan Sâbbe'dendir. İzmirli, Keysâniyye'nin diğer fırkalar bazında, Muhammed b. Hanefiyye'yi imam addetme ve Allah hakkında Bedâyî caiz görme noktasında ortak fikirde olduklarını bildirir. Keysâniyye'ye göre imamet Hz. Ali'den sonra öncelikle Muhammed b. Hanefiyye'ye, akabinde Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebu Haşim Abdullah'a isnad edilmiş, Haşim'den sonra görüş ayrılıkları başlamış bir kısım kardeşi Hasan ve Hasan'ın oğlu Ali üzerinden imamet iddialarını devam ettirirken diğer kısım Haşim'den sonra imameti Ebu Abbas'a kadar getirmiştir. Keysâniyye'den imameti, Ebu Abbas'a isabet ettirenler bununla kalmayıp O'nun ve devam eden nesli hakkında nas olduğu iddiasında bulunmuşlar ki İzmirli'ye

¹⁰³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 108-109; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 134.

¹⁰⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31.

¹⁰⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 109-110; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 134-135.

göre imameti Mansura kadar getiren bu topluluğa Abbasiye, bir diğer adıyla Revandiye olarak hitap edilmiştir.¹⁰⁶

2.1.2.2.2. Zeydiyye

Daha önceden de açıkladığımız gibi İzmirli, asıl Zeydiyye'yi¹⁰⁷ gâli fırkalar arasında değerlendirmemiştir. Lakin konumuz açısından önemli olan husus Zeydiyye'nin daha sonra görüş ayrılıklarına giderek çeşitli kollara ayrılmasıdır.

İzmirli, Zeydiyye noktasında Zeyd b. Ali b. Zeyne'l-Abidin b. Hüseyin b. Ali'nin görüşlerini kabul edip onun peşinden gidenler olarak tanımlamıştır. Zeydiyye imametinin devamı konusunda sadece Hz. Fatıma ve evlatlarının ehil olduğunu savunmuş, bu silsile dışında imamete cevaz vermemişlerdir.¹⁰⁸ Bununla birlikte Zeydiyye diğer fırkalarda rastlanmayan bir görüş olarak, Hz. Fatıma silsilesinden iki imamın farklı mekanlarda lakin aynı amaç uğruna aynı anda ikisinin de imametinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Zeydiyye görüşlerinin genelinde Mu'tezile izine rastlanmasının sebebi ise İmam Zeyd'in Vasıl b. Ata'dan eğitim almış olmasıdır. Hz. Ebu Bekir'in hilafetini kabul etmekle birlikte Hz. Ali'yi halifelik konusunda daha faziletli görmüş, Hz. Ali'nin dönemin şartları gereği halk arasındaki fitnenin yayılmasını engellemek amacıyla halifeliği Ebu Bekir'e bırakmıştır.¹⁰⁹

İzmirli, devam eden süreçte İmam Zeyd'in Hişam b. Abdülmelik'e karşı çıktığını bildirmektedir. Öyle ki İmam Zeyd aralarında Mufaddıla Keysâniyye ve Sâbbe görüşlerini destekleyen bir grupla birlikte Hişam b. Abdülmelik'e karşı harekete geçmiş, muharebe öncesinde Sâbbe görüşlerini destekleyen grup, İmam Zeyd'in ilk iki halifenin durumu noktasında görüşlerinden vazgeçmediği için O'nu terk ederek öldürülmesine neden olmuşlardır. Sâbbe, İmam Zeyd'i terk etmesi sebebiyle Rafıza olarak anılmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 110-111; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 135-137.

¹⁰⁷ Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. Hüseyin (122-740)'e uyanları daha sonrasında ise oğlu Yahya (125-743)'ya uyanlara verilen addır. Hişam b. Abdülmelik döneminde onların faaliyetleri takibe alınmıştır. Sonraki dönemde 'Carüdiyye, Butriyye ve Süleymâniyye olarak farklı fırkalara ayrılmıştır. Günümüzde ise Yemen'de Zeydî Süleymanîler tarafından sürdürülmektedir. Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayıncılık, 2009) 165-166; ayrıca bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 140-142

¹⁰⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 140.

¹⁰⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 112; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 137.

¹¹⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 112; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 138.

İzmirli, İmam Zeyd'in Hişam b. Abdülmelik'e karşı harekete geçtiği esnada kendisi ile beraber olan Mufaddıla'ya daha sonradan Zeydiyye-i Halisa olarak hitap edildiğini, hilafetin Hz. Fatıma ve evlatları üzerinden devam etmesi gerektiğini savunmakla birlikte 3 halifenin hilafetini de caiz görmüşlerdir. Bu noktada İzmirli, devam eden süreçte Zeydiyye'nin imamet görüşünün değiştiğini 3 halifeye karşı fitne ve düşmanlığın başladığını bildirmiştir. Zeydiyye'nin bu değişimi ilerleyen zamanlarda imametın nas veya davet ile elde edileceği hükmüne kadar gitmiştir. Zeydiyye'nin bu değişimi akabinde Zeydiyye-i Halisa da kendi aralarında görüş ayrılığına düşerek Butriyye, Ceririyye ve Carudiyye kollarına ayrılmıştır.¹¹¹

Butriyye kolu İzmirli'ye göre Ehl-i sünnete en yakın olanıdır. Tam olarak kime tabi oldukları bilinmemekle birlikte Hasan b. Salih b. Hay, Kesirun Neva el-Ebter veya Mugire b. Sa'd el-Ebter'den birisine tabi olabilecekleri ile ilgili rivayetler bildirilmiş, Salihye kolu olarak da isimlendirilmişlerdir. Butriyye imamın halk arasından sözü geçen ve sahabenin hayırlılarından iki şahsın sözüyle belirleneceğini beyan etmiş, bu görüşle birlikte ilk iki sahabenin hilafetine cevaz vermişlerdir. Hz. Ali'yi hilafet noktasında daha faziletli görmelerinin yansıra Hz. Osman'ı yerip övme konusunda karasız kalmışlardır.¹¹²

Ceririyye kolu Süleyman b. Cerir'in görüşlerini takip edenler olarak Süleymaniye olarak da isimlendirilmişlerdir. Hz. Osman dışında diğer görüşlerinde Butriyye kolu ile benzerlikleri oldukça fazladır.¹¹³ Ceririyye Hz. Osman, Hz. Aişe, Hz. Zübeyir ve Hz. Talha'yı, Hz. Ali'ye karşı geldikleri ve muharebede buldukları için kafir ilan etmeye kalkışmışlardır. Ceririyye, Rafizilere karşı Bedâ ve takiye görüşleri üzerinden muhalefet etmektedir.¹¹⁴

Carudiyye, İzmirli'ye göre Ehl-i sünnetten en uzak olanlarıdır. Ebul-Carud Ziyad b. Münzir'in görüşlerini takip edenlere verilen isimdir. Ebu'l-Carud Ziyad b. Münzir Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hz. Ali'yi sıfat olarak halife gösterdiğini ve bu manayı anlamayıp Hz. Ebu Bekir'i hilafete uygun gören sahabeleri küffardan görmüş ve nihayetinde kafir

¹¹¹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 113; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 138.

¹¹² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 113; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 139.

¹¹³ Şehristânîye göre Ceririyye (Süleymaniye) hilâfeti dönemindeki uygulamaları ve bidatleri nedeniyle Hz. Osman'ı tekfir etmiştir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 144.

¹¹⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 113-114; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 139.

ilan etmiştir.¹¹⁵ Carudiyye imamet sıralamasında ihtilafa düşmüş, bazıları Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in sırayla birbirlerinin imametine işaret ettiklerini savunurken, diğer kısım ise bu silsilenin her bir parçasının imametini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) işaret ettiğini savunmaktadır. Carudiyye mehdi konusunda da ihtilafa düşmüştür. Carudiyye'den bir kısma göre mehdinin kim olduğu muallaktır. Bundan kasıt Hz. Fatıma soyundan gelenlerin hangisi dine tebliğ faaliyeti başlatırsa o imam kabul edilir.¹¹⁶

Zeydiyye'den ortaya çıkan bu 3 fırka değerlendirildiğinde Butriyye Ehl-i sünnet görüşüne benzer olsa da Carudiyye bundan uzak olmuştur. 3 fırka da büyük günah işleyenlerin durumuyla ilgili ebedi ateşte kalacakları yönünde ittifak etmişlerdir.¹¹⁷

2.1.2.2.3. İmâmiyye

Daha önceden de belirttiğimiz gibi İmâmiyye kolu, Zeyd b. Zeynel-Abidin'i aralarında Mufaddıla Keysâniyye ve Sâbbe görüşlerini destekleyen bir grupla birlikte Hişam b. Abdülmelik'e karşı olan muharebe öncesinde, ilk iki halifenin durumu noktasında görüşlerinden vazgeçmediği için terk ederek öldürülmesine neden olan Sâbbe'dir. Bu sebeple İmâmiyye kolu, Zeyd b. Zeynel-Abidin'i terk ettikleri için Rafıza, Zeyd'in öldürülmesinin akabinde yeni bir imam tayin etme yoluna gittikleri için ise İmâmiyye olarak anılmışlardır. İmâmiyye adından da anlaşılacağı üzere imam seçme konusunda çok farklı görüşlere sahip olduğu için çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu noktada İzmirli, İmâmiyye içerisinde başı çeken itibarlı kişilerin çok olmasının anlaşmazlıklara yol açtığını, ortaya çıkan her ihtilafı ise bir mezhebin kurulduğunu bildirmektedir. Bakıldığı zaman Hasaniyye, Nefsiyye, Bakıriyye, Hasıriyye, Hişâmiyye (Hakimiyye ve Salimiye), Şeytâniyye (Numaniye), Zürâriyye, Yûnusiyye, Bedâiye, Mufevvida, Navusiyye, İsmâliyye, Ammâriyye, Eftahiyye, İshakiyye, Şumeytiyye, Karamita, Mübarekiyye, Vakıfiyye, Memturiyye, Ric'iyye, Kat'iyye, Ahmediyye, Caferiyye, İsnâaşeriyye vd. mezhepler bu duruma açıkça örnek teşkil etmektedir. İzmirli, adı geçen fırkalar içerisinde; Hişâmiyye (Hakimiyye ve Salimiyye), Şeytâniyye (Numaniyye),

¹¹⁵ Bağdâdi; "Onlar, -Allah'ın salat ve selamı ona olsun- Nebi'nin, Ali'yi isim olarak değil de özellikleri ile imamete tayin ettiğini iddia ettiler. Aynı zamanda onlar, Ali'ye bey'atı terketmekle, sahabenin de küfre girmiş olduklarını iddia etmişlerdir." Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26.

¹¹⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 114; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 140.

¹¹⁷ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 114; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 140.

Zürâriyye, Yûnusiyye, Bedâiyye ve Mufevvida'nın altı imam olan Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynel-Abidin, Muhammed el-Bakır ve Cafer es-Sadık'ın imametleri noktasında ortak görüşe¹¹⁸ sahip olduklarını lakin devam eden süreçte İmâmiyye Mezhebinin aşırıya kaçan gâli fırkalarından olduğunu bildirmektedir.¹¹⁹ Çalışmamız açısından asıl önemli olan bu fırkaları ilerleyen kısımlarda inceleyeceğiz.

Yukarı da adı geçen her bir fırka mezhep imamlarının vefatından sonra ihtilafa düşmüştür ki her biri o imamın soyundan gelen oğullarının peşinden gittikleri için bu kadar çeşitlilik oluşmuştur. Konumuz açısından İmâmiyye'ye göre imam sıralamasının nasıl olduğunu, günümüzde İmâmiyye'nin, Şia, İsnâaşeriyye kolu olarak devam ettiğini bilmek yerinde olacaktır. İzmirli'nin asıl İmâmiyye dediği ve günümüz Şiası'nın da kabul ettiği imam sıralaması şu şekildedir:

Ali el-Murtaza (ö. H. 40/M. 661),

Hasan el-Mücteba (ö. H. 50/M. 670),

Hüseyin eş-Şehid (ö. H. 61/M. 680),

Ali Zeyne'l-Abidin es-Seccad (ö. H. 95/M. 713),

Muhammed el-Bakır (ö. H. 114/M.733),

Cafer es-Sadık (ö. H. 148/M.765),

Musa el-Kazım (ö. H. 183/M.799),

Ali er-Rıza (ö. H. 203/M. 818),

Muhammed et-Taki (ö. H. 220/M. 835),

Ali el-Askeri en-Naki (ö. H. 254/M. 868),

Hasan el-Askeri ez-Zeki (ö. H. 260/M. 873),

Muhammed el-Mehdi el-Hüccetü'l-Kaim el-Muntazır Sahibü'z-Zaman (d. H. 255/M. 869)"¹²⁰

On iki imam noktasında bilmek gerekir ki asıl İmâmiyye Hasan el-Askeri ez-Zeki'nin (ö. H. 260/M. 873) vefatı akabinde O'nun küçük oğlu olan ve H. 260/M. 873 yılına tekabül eden zamanın sonlarında Samarra'da bir mağaraya girip oradan da çıkmayan Muhammed el-Mehdi'yi imam olarak görmüşlerdir. İmâmiyye'den bir kısım

¹¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 149-150.

¹¹⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 115-116 İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 142.

¹²⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 117-118; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 144. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 158.

ise Hasan el-Askeri ez-Zeki'nin vefatından sonra Ali el-Askeri en-Naki'nin kardeşi olan Cafer b. Ali el-Askeri'yi imam olarak görmekle birlikte “Caferiyye” olarak tabir edilmiş ki bu Caferiyye, Hasan el-Askeri ez-Zeki'nin küçük oğlunun olduğuna inanmayan kısımdır. Bu noktada bilmek gerekir ki İzmirli, Caferiyye'yi iki kısma ayırmıştır. İlk kısım Cafer b. Ali el-Askeri'yi son imam olarak görenlerdir ki İmâmiyye Mezhebinin, İsnâaşeriyye'nin bir kısmıdır. İzmirli, ikinci kısımda İmâmiyye'nin itikadını ve fikhını yayan Cafer es-Sadık'ın imametine tabi olanlar olarak görmekle birlikte fıkıh hususunda Caferi olanlardır demektedir.¹²¹ Bu bahislerden anlaşılacağı üzere İmâmiyye, imam tayin etme noktasında çok çeşitli görüşlerde bulunmuş ve çeşitli kollara bölünmüştür. Bu husus konumuz açısından değerlendirildiğinde İmâmiyye içerisinden Hişâmiyye (Hakimiye ve Salimiye), Şeytâniyye (Numaniye), Zürâriyye, Yûnusiyye, Bedâiye ve Mufevvida İzmirli tarafından gâli firkalar olarak değerlendirilmiştir.

2.1.2.2.3.1. Hişâmiyye

İmâmiyye kelamcılarında Hişam b. el-Hakem'in görüşlerini benimseyenlere Hakemiye, Hişam b. Salim el-Cevaliki'nin görüşlerini benimseyenlere ise Salimiye denmektedir. Bu iki fırkaya da Hişâmiyye denmiştir. Hişâmiyye Müşebbihe'den olup Allah'a cismaniyet addetmişlerdir. Öncelikle Allah'a cismaniyet addeden kişi ise Hişam b. Hakemdir. Daha sonra ikisi de bu görüşte birleşmiştir. İzmirli, Hişam b. el-Hakem'in Allah'a cismaniyet addetmesi noktasında aşırılığı şu şekilde ifade etmektedir: “Cenâb-ı Hak hakkında: *Gümüştten yapılmış saf bir külçe ve yuvarlak şekilli bir inci gibi her yönden parlayan bir parlak nurdur. O kendi karışı ile yedi karıştır. Oturur, kalkar, hareket eder, durur, Arş'a dokunur, Allah varken mekân yoktu. Sonra mekânı yarattı kendisi mekânda vuku buldu ki o da Arş'tır. İlmi, kudreti, duyması ve görmesi hayat ve iradesi vardır. Bunlar Cenâb-ı Bari'nin aynısı da değildir, gayrısı da değildir. Allah'ın sıfatlarına kadim veya muhdes denilemez. Kur'an halık da değildir, mahluktan başka da değildir zira sıfattır. Demiştir.*”¹²² Haşim b. el-Hakem bu inancının yanında Allah'ın cisimleri önceden bilmediğini, sonradan bildiğini, şahısların fiillerini Allah'ın yarattığını savunmaktadır.

¹²¹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 118; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 145.

¹²² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 130-131; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 116.

Hişam b. Salim'e göre şahısların fiilleri de dahil olmak üzere her şey cisimdir. İzmirli, Hişam b. Salim'in mücessimliğini ise şu şekilde ifade etmektedir: "*Cenâb-ı Hak insana benzer. Ancak eti, kanı yoktur. Belki beyaz bir parlayan nurdur. Beş duyusu vardır. Eli, ayağı, gözü, kulağı, ağzı ve burnu vardır. İnsan gibi hisseder. Üst yarısı boş alt yarısı doludur. Başındaki gür siyah saçı siyah nurdan, bedeni beyaz nurdandır.*" demiştir.¹²³

2.1.2.2.3.2. Şeytâniyye

Diğer adıyla Numaniye olarak bilinen ve Müşebbihe'den olan, Ebu Cafer Muhammed b. Numan'ın görüşlerini benimseyenlere Şeytâniyye denmektedir. Ebu Cafer Muhammed b. Numan İmâmiyye Ehline Mümin et-Tak, sünnet Ehline Şeytan et-Tak olarak rumuzlandırılmıştır ki Sünnet Ehlinin hitabınca Şeytâniyye adını almıştır. İzmirli'ye göre bazı makalat yazarları Şeytâniyyeyi Kaderiyye'den ortaya çıkan bir fırka olarak görmüş, bu görüşe sebep olarak imamet, teşbih ve kader konularında aşırıya kaçmalarını örnek göstermişlerdir. İzmirli'ye göre Ebu Cafer Muhammed b. Numan, Haşim b. el-Hakem'in de savunduğu Allah'ın cisimleri önceden bilmediği, sonradan bildiği şeklindeki görüşünü benimsemiş, Allah'ın ezeli ilmini yadsımıştır. Öyle ki Numan, Allah'ın takdir ve irade ezeline ilminin eşyaya isabet etmesini olanaksız görmüştür. Şahısların fiilleri noktasında ise Numan, Hişam b. Salim'in görüşünü benimseyerek fiillere cisim demiştir. Numan, bu görüşün dışında Salim'den, Allah'ın semada olduğu, yerinin belirsiz olduğu görüşünü, üst yarısının boş alt yarısının dolu olduğu görüşünü de benimsemiştir.¹²⁴

2.1.2.2.3.3. Zürâriyye

Müşebbihe'den olan Zürâriyye fırkası, İmâmiyye'nin kalam ve fıkıhçılarından Zürrare b. A'yun'un görüşlerini benimseyenlere verilen isimdir. İzmirli, Zürâriyye'nin imamet meselesinde daha önceden Eftahiye'den olduğunu, devam eden süreçte Museviye'den sayıldıklarını bildirmektedir. Zürâriyye fırkasının görüşleri ilerleyen süreçte Basra Kaderiyyesinin ve Kerramiye fırkalarının görüşlerini de etkisi altına almıştır. Öyle ki Zürrare b. A'yun imamların irade ile değil, bilinmek suretiyle elde

¹²³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 131; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 167.

¹²⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 132; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 168.

edileceğini savunmuştur. Zürâriyye fırkası Allah'ın sıfatlarının sonradan meydana geldiğini, yaratılmış olduğunu savunmaktadır. Zürâriyye'ye göre bu görüş Allah'ın Hayat, Kader, Semi', Basar, İlim ve İrade gibi sıfatlarla daha önceden sıfatlanmadığını, bunları kendi zatına yaratarak, Hay, Kadir, Semi', Basir, Alim ve Mürid olduğunu savunmaktadır.¹²⁵

2.1.2.2.3.4. Yûnusiyye

Müşebbihe'den olan Yûnusiyye fırkası, İmâmiyye'nin kelam ve fıkıhçılarından Yunus b. Abdurrahman el-Kummi'nin görüşlerini benimseyenlere verilen isimdir. İzmirli'ye göre Yûnusiyye kolu imamet meselesinde Kat'iyeden olmakla birlikte, Allah'ın nerede bulunduğuyla ilgili olarak Hişam b. Hakem'in "arş" görüşüne tabi olmuştur. Yûnusiyye'ye göre de Allah arştadır. Yûnusiyye gulât-ı teşbih de son derece ileriye gitmiş: *"Allah'ın Zat'ı Hamele-i Arş'tan (Arş'ı taşıyan melekler) daha güçlü olduğu halde Hamele-i Arş Cenâb-ı Hakk'ı taşır. Nitekim turna kuşu ayaklarından daha güçlü olduğu halde turnanın ayakları turnayı taşır."*¹²⁶ demiştir.

2.1.2.2.3.5. Bedâiye ve Müfevvida

Bedâ, terim anlamı itibari ile "Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi"¹²⁷ olarak açıklanmaktadır. Bedâiye adından da anlaşılacağı üzere Bedâ inancına cevaz verdiği için bu şekilde anılmıştır. İzmirli, Salimiye ve Zûrâriyye'nin Allah'a Bedâ isnad etme noktasında aynı görüşte olduklarını bildirmektedir. İzmirli'ye göre Bedâ hususu İmâmiyye Mezhebi arasında ihtilafli bir konudur. Bedâ hususunda nakledilen rivayetin güvenilirlik seviyesine ulaşmadığını (vahid haber) beyanla İmâmiyye içerisinde bir kısım farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ahbariye ve bir kısım Usuliye vahid haberi kabul etmekle birlikte Bedâyaya cevaz vermiş, bir kısım İmâmiyye vahid haberi kabul etmekle birlikte Bedânın daha sonradan nesih edildiğini bildirmiştir.¹²⁸

¹²⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 130; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlimine Giriş*, 165.

¹²⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 130; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlimine Giriş*, 165.

¹²⁷ Avni İlhan, "Beda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290.

¹²⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 133; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlimine Giriş*, 169.

Müfevvida ise tevfiz kökünden türemekle birlikte sözlükte “bir işin yapılmasını ve o işte tasarrufta bulunulmasını başkasına havale etmek”¹²⁹ manasına gelmektedir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Müfevvida, Allah’ın evrenin yaratılması hususunu Hz. Peygamber’e ve Hz. Aliye devrettiğini savunanlara verilen isimdir.¹³⁰

2.1.2.2.4. Gâliyye

İzmirli, Sebeiye itikadının çeşitli beldelelere yayılmasının akabinde Gâliyye’nin çok çeşitli kollara ayrıldığını ve Gâliyye’nin mevcut bidat ve aşırılıklarından dolayı Şia’dan dahi sayılmadığını aktarmaktadır. Öyle ki bakıldığında Gâliyye, İzmirli tarafından ilahlık iddiasında bulunan fırkalar ve Peygamberlik iddiasında bulunan fırkalar olmak üzere başlıca iki grupta tasnif edilmektedir.

2.1.2.2.4.1. İlahlık İddiasındaki Gâliyye Fırkaları

Ulûhiyet iddiasındaki Gâliyye Fırkaları İzmirli’nin tasnifine göre 16 kola ayrılmaktadır. İzmirli, bu fırkaların geneli hakkında çok az bir malumatta bulunmuş olsa da biz çalışmamızın daha anlaşılır ve düzenli olması açısından tek tek ele alıp incelemeyi tercih ettik.

2.1.2.2.4.1.1. Muhammediyye

Feyyaz b. Ali Muhammediyye’ye addedilen Muhammediyye kolu Hz. Peygamber’e ilahlık iddiasında bulunması ile bilinmektedir. İzmirli, bu hususta Feyyaz b. Ali Muhammed’in *el-Kıstas* ismiyle neşrettiği bir eserinin olduğunu da bildirmektedir.¹³¹

2.1.2.2.4.1.1. Ali Allâhiyye veya Aliyâiyye

Muhammediyye kolundan farklı olarak Ali Allâhiyye veya Aliyâiyye, ilahlık iddiasını Hz. Ali üzerinden yapmaktadır. Bu noktada İzmirli, Ali Allâhiyye veya Aliyâiyye kolunda hulül ve tenasüh inancının bulunduğunu da bildirmektedir. Ali

¹²⁹ Mustafa Öz, “Müfevvida”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/499.

¹³⁰ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 133; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 169.

¹³¹ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 150; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 183.

Allâhiyye veya Aliyâiyye kolu, Sebeiyye, İshakiyye, Nusayriyye ve Zübabiyye olmak üzere dört kola ayrılmaktadır.¹³²

Sebeiyye daha önce de bahsettiğimiz üzere Abdullah b. Sebe'nin izinden giden ve ilk önce zuhur eden gâlî fırkadır. İzmirli'ye göre burada bahsedeceğimiz bütün gâlî fırkalar Sebeiyye'den kaynakla ortaya çıkmıştır.¹³³ Hz. Ali'nin vefatından önce Hz. Aliye ilahlık iddia edenlerden yetmiş kadar kişi olmakla birlikte,¹³⁴ bu yetmiş kişinin (hendek Ehli) bir hendek içerisine doldurularak yaktırılması olayı da günümüze kadar tartışılmaktadır.¹³⁵

Abdullah b. Sebe Hz. Ali'nin göğe çıkarıldığını, öldürülmüş olmadığını savunmuş, Sebe'ye içerisinden bazı gruplarda gök gürültüsü ve şimşek sesini Hz. Ali'nin sesi addederek "Selamun Aleykum Ey müminlerin emiri" dedikleri de İzmirli tarafından bildirilmektedir.¹³⁶

İshakiyye kolu ise İshak b. Muhammed en-Nah'i el-Kufi'nin görüşlerini benimseyip onun peşinden gidenlere verilen isimdir. İshakiyye kolu Hz. Ali'yi peygamberlik makamında ortaklık addetmekle birlikte en bilinen özelliklerinden birisi olan hulül inancıyla da öne çıkmışlardır. İzmirli'ye göre İshak b. Muhammed en-Nah'i el-Kufi, Hz. Ali'de hulülün zuhur ettiğini bildirmiş devam eden süreçte ona tabi olan İshakiyye ise hulül inancını imamlar üzerinden sürdürmüştür.¹³⁷

Nusayriliğin nerede ve ne şekilde ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli iddialar bulunsa da genel kabule göre Basra'da onuncu imam ile on birinci imam zamanına tekâmül eden vakitlerde ortaya çıkmıştır. Nusayriyye günümüz şartlarında Suriye'ye bağlı Lazkiye bölgesinde, Türkiye'de ise Hatay-İskenderun, Adana ve Mersin, Lübnan'da ise azınlık

¹³² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 150; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 183.

¹³³ Şehristânî bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "*Abdullah b. Sebe, Ali'ye (radıyallahu anh) -ilah olduğunu imâ ederek- 'Sen! Sen!' demişti. İmam Ali (radıyallahu anh) onu Medayin şehrine sürdü. Bu şahsın aslen Yahudi olduğu, sonradan müslüman olduğu söylenmiştir. Yahudiliği döneminde Yûşa b. Nûn için 'Musa peygamberin vasîsidir' demiştir. Müslüman olduktan sonra da aynını İmam Ali (radıyallahu anh) hakkında söylemeye başladı. Onun imâmetinin nas ile vâcip olduğu fikrini ilk ortaya atan da o idi. Diğer aşırı fırkalar bundan doğmuştur.*" Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 159.

¹³⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 150.

¹³⁵ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 183.

¹³⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 150-151; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 183-184.

¹³⁷ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 151; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 184.

grup olarak varlığını devam ettirmektedir.¹³⁸ İzmirli, Batını mensuplarından Nusayr isimli şahsa mensup olanlara bu adın verildiğini bildirmekle birlikte Nusayriliğin hulül, tenasüh ve ibahiyye görüşüne tabi olduklarını, bu görüşün neticesinde Hz. Ali’yi ilah, Hz. Peygamberi hicab, Selman el-Farisi’yi de bab gördüklerini aktarmaktadır.¹³⁹

Zübab kelimesi Arap dilinde sineğe manen kullanılan bir kelimedir. Zübabiyye fırkasının ismi de buradan gelmekte olup Hz. Aliye ilahlık isnad etmenin yanı sıra Hz. Peygamber (s.a.v.)’i peygamber görüp aralarında sineğin başka bir sineğe olan teşbihinden daha fazla benzerlik görenlerdir.¹⁴⁰

2.1.2.2.4.1.3. Hattâbiyye

İlk etapta Cafer es-Sadık’a tabi olan Ebu Hattab Muhammed el-Esedî devam eden süreçte önce imamlara akabinde de kendisine peygamberlik ilan ederek Caferilik’ten ayrılmıştır. Hattabiyye imamları peygamber olarak görmüş ve peygamberleri konuşan ve susan olarak iki kısma ayırmıştır. Hz. Peygamber’i (s.a.v.) konuşan, Hz. Ali’yi ise susan resul olarak addetmiştir. Ebu Hattab Muhammed el-Esedî gulâtlığında daha da ileri giderek bu zamana kadar dünyaya intikal eden tüm peygamberleri hatta Hz. Ali’den Cafer es-Sadık’a kadar olan bütün imamları ilah görmüştür. Ebu Hattab Muhammed el-Esedî’nin katlinin akabinde kendisine tabi olanlar Halis Hattâbiyye, Beziğiyye, Muammeriyye, Umeyriyye ve Mufaddaliyye olmak üzere beş kola ayrılmışlardır.¹⁴¹

Adından da anlaşılacağı üzere Halis Hattâbiyye, Ebu Hattab Muhammed el-Esedî’nin görüşlerinin her birini tasdik edip, üzerine de herhangi bir imam addetmemişlerdir.¹⁴²

Beziğiyye, Beziğ b. Yunus isimli bez dokuyan bir dokumacının imametini tasdik edenlerdir. Beziğ b. Yunus kendisi peygamber addetmiş, Cafer es-Sadık’ı ise ilahlaştırmıştır. Beziğ b. Yunus’a göre Cafer es-Sadık mahlukat nazarınca görünmez ancak insan şekline bürünürdü. Beziğ bununla kalmayıp her mümin kimseye vahyin

¹³⁸ İlyas Üzüüm, “Nusayrilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/272.

¹³⁹ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 151; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 184.

¹⁴⁰ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 151; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 184.

¹⁴¹ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 151-152; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 185.

¹⁴² İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 152; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 186.

indiğini, müminler içerisinde bazı ashâbın ölümsüzlüğünü savunmuştur.¹⁴³

İzmirli'ye göre Muammeriyye adından da anlaşılacağı üzere Muammer isimli bir buğdaycının nübüvvetini tasdik edip bir araya gelenlerin oluşturduğu fırkadır. Aşırıya giden diğer fırkalardan farklı olarak Muammeriyye dinin insana yüklediklerinin kalktığını ve haramların da mübah olduğunu iddia etmiştir. Muammeriyye cennet cehennem görüşü hakkında cennet bolluk ve bereket içerisinde olan dünya, cehennem alemi ise dünya içerisinde yaşanan acılardan ibaret görmüştür.¹⁴⁴

Umeyriyye kendisini peygamber olarak addeden bir samancının görüşlerini benimseyen ve savunan insanlara verilen addır. İzmirli'ye göre Umeyriyye, Beziğiye'den olup yalnız ölümü kabul etmişlerdir.¹⁴⁵

Mufaddaliyye, Ebu Hattab'dan uzaklaşmış, Cafer es-Sadık'ın nübüvvetini kabul etmeyip, ilah olduğuna inanmışlardır. İzmirli'ye göre bazı makalat sahipleri, Mufaddaliyye'yi tek bir fırka olarak kabul etmiş ve onların inancına göre ilahlıkla beşeriyetin birleştiğini, bu birleşmenin gerçekleşmesi durumunda da o kişiye nübüvvetin zuhur edeceğini bildirmiştir. Bunun neticesinde İzmirli, Mufaddaliyye içerisinde çok fazla kişinin peygamberlik ve resullük iddiasında bulunduğunu söylemektedir.¹⁴⁶

2.1.2.2.4.1.4. Kâmilîyye

Ebu Kâmil isimli bir şahsın görüşlerini kabul eden Kâmilîyye ehli, tenasüh inancını kabul etmiş ve inançlarında bir şahsın ölümü akabinde ruhların bir bedenden diğerine tenasüh edeceğini savunmuşlardır. Kâmilîyye, Hz. Ali ve sahabeleri tekfir etmiştir. İzmirli, Kamiliyye Ehli arasında Beşşar b. Bürd isimli şahsın bulunduğunu ve bu şahsın şeytanın sözünü ateşin topraktan üstün olması noktasında doğru bulunduğunu da belirtmektedir.¹⁴⁷

¹⁴³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 152; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 186; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 165.

¹⁴⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 152; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 186.

¹⁴⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 152; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 186.

¹⁴⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 153; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 187.

¹⁴⁷ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 153; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 187.

2.1.2.2.4.1.5. Albâiyye

Alba b. Zira ed-Devsi'nin görüşlerini kabul eden Gâlî Albâiyye, Hz. Ali'ye ilahlık iddiasında bulunurken, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i peygamber olarak gönderenin Hz. Ali olduğuna inanırdı. Öyle ki Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vazifesinin insanları Hz. Ali'nin uluhiyyetine davet etmek olduğunu savunurken bu vazifeyi kendisi üzerinde kullandığını beyanla Peygamber (s.a.v.)'e dahi düşmanlık göstermişlerdir. Gâlî Albâiyye kendi içerisinde ilahlık konusunda çeşitli görüşler beyan etmiştir. Öyle ki İsneyniyye olarak isimlendirilen, sadece Hz. Muhammed sav ile Hz. Ali'nin uluhiyyetini savunanlar olduğu gibi, Hamsiye olarak isimlendirilen, Hz. Muhammed sav, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in (aba ashabi) ilahlığını iddia edenlerde olmuştur. Hamsiye olarak isimlendirilen bu gruba göre beş ilahın karşıtı Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Muaviye ve Amr İbnü'l As'tır.¹⁴⁸

2.1.2.2.4.1.6. Cenâhiyye

Tenasüh, hulül ve ibahaya itikat eden Cenâhiyye, Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer zil-Cenaheyn'in imamlığını savunmakla birlikte ahiretin varlığını reddetmiş, haramları mübah kılmıştır. Cenâhiyye inancına göre ilahi ruh öncelikle Hz. Ademin bedenine akabinde sırasıyla Hz. Şit ve diğer bütün peygamberlere, sonra Hz. Ali'ye, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin akabinde sonuncu olarak Abdullah b. Muaviye'ye geçmiştir.¹⁴⁹

2.1.2.2.4.1.7. Beyâniyye

İzmirli, Beyâniyye'yi Keysâniyye'den addetmiş, Beyan b. Sem'an en-Nehdi et-Temimi'nin görüşlerini takip edenlere bu ismin verildiğini bildirmiştir. Beyâniyye erbabının bir kısmına göre Beyan b. Sem'an en-Nehdi et-Temimi peygamber, geri kalan ve çoğunluğu oluşturan kısım ise onun ilahlığını iddia etmişlerdir. İzmirli, Beyan b. Sem'an en-Nehdi et-Temimi Kur'ân-ı Kerîm'de geçen beyan, hüda ve meviza kelimelerinden kastın kendi şahsı olduğunu bildirerek, Beyâniyye mensuplarının hulül,

¹⁴⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 153; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 188.

¹⁴⁹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 154; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 189.

tenasüh ve Gâfî Müşebbihe'den olduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁰

2.1.2.2.4.1.8. Harbiyye

Abdullah b. Amr b. Harb'in görüşlerini kabul eden Harbiyye kolu Beyâniyye ile aynı inançları edinmiş lakin ilahlık noktasında Abdullah b. Amr b. Harb'in ulûhiyetini iddia etmişlerdir. Abdullah b. Amr b. Harb'in sonu Irak valisi Halid el-Kasri tarafından katledilen Beyan b. Sem'an en-Nehdi et-Temimi gibi olmamış, Harb devam eden süreçte iddialarından vazgeçerek Sufriyye koluna dahil olmuştur. Abdullah b. Amr b. Harb'in görüşlerini kabul eden topluluk ise Harb'den farklı olarak Cenâhiyye kolunun görüşleri etrafında toplanmıştır.¹⁵¹

2.1.2.2.4.1.9. Berkûkiyye ve Rizâmiyye

Allah'ın müminler üzerindeki emirlerini kabul etmeyip, sakınılması gereken haramları helal gören Berkûkiyye İzmirli'ye göre hulûliyye ve İbahiyye içerisindedir. İzmirli, Ebu Müslim el-Horasani'ye ulûhiyet iddia eden bu topluluğun, Ebu Müslim hakkında O'nun yaşadığını, insanları gözetlediğini ve ilahlığını kabul edenlere Berkûkiyye, tam aksine Ebu Müslim'in yaşamadığını veya onun katledildiğini beyanla sadece imametini kabul edenlere ise Rizâmiyye olarak isimlendirildiğini bildirmektedir. Bu noktada bazı makalat neşirleri her iki görüşe sahip olanlara Rizâmiyye demiştir.¹⁵²

2.1.1.2.1.10. Mukannaiyye

İzmirli'ye göre Mukanna, Berkûkiyye'ye tabiyken kendisine ilahlık iddia ederek onlardan ayrılmış, bazı makalat neşriyetına göre ise İsmailiyye koluna tabiyken ilahlık iddiasında bulunarak Gâliyye'den sayılmıştır. Öyle ki Maveraunnehir ashâbı Mukannaiyye'yi Mübeyyiza olarak isimlendirmişlerdir. Mukanna İzmirli'ye göre tehlikeli bir şahıs olmakla birlikte kendisinin Hz. Adem'den başlayarak bütün peygamberlerin, Hz. Ali'nin ve Ehlinin, Ebu Müslimin ve en sonda kendi suretiyle dünyada olduğunu, kendisine tabi olanların asıl suretine güç yetiremeyeceklerine beyanla

¹⁵⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 154-155; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 189-190.

¹⁵¹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 155; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 190.

¹⁵² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 155; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 190-191.

çeşitli hilelere başvurmuştur. Bununla birlikte Mukanna sadece Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve kendisini ilah olarak addetmiştir. İzmirli, Mukanna'nın sonrasında kendisinin görüşlerini benimseyenlerin daha da ileriye giderek, domuz ve ölü hayvan etini helal kılmış, birbirlerinin eşlerinden faydalanma konusunda herhangi bir beis görmemiştir. Mukanna'nın bu tabileri ikamet ettikleri beldelere para karşılığı bir müezzin atar, ezan okutturur lakin namaz kılmak için kimse gitmezdi. Öyle ki Mukanna'dan sonra bu tabiler müezzinin görmediği yerlerde herhangi bir Müslümanı katletmekten de geri durmamışlardır.¹⁵³

2.1.2.2.4.1.11. Hulmâniyye

Hulmâniyye, Şam beldesinde bidatini yaymaya başlayan Ebu Hulman ed-Dimeşki'nin görüşlerini benimseyip savunulara verilen isimdir. Hulman hulülün yayında ibahayı da kabul etmiş, Uluhiyyetin güzel yüzlü insanlara sirayet ettiğine inanarak kendisine tabi olanlarla beraber güzel yüzlü bir insan sureti gördüğünde secdeye kapanmıştır. İbaha görüşü gereği Hulman'ın itikat ettiği şekilde herhangi bir kimse yaratıcıyı bildiğinde onun nazarından emredilen tüm yasaklar kalkar ve her şey o kişinin şahsına mübah olmaktadır.¹⁵⁴

2.1.2.2.4.1.12. Hallâciyye

Hallac-ı Mansur bilindiği üzere hakkında bir hayli araştırma ve tartışma yapılan şahsiyetlerden birisidir. İzmirli, Hallâciyye kolunu Hüseyin el-Hallac b. Mansur'un ilahlığına inananlar olarak beyan etmiş, bazı Hallâciyye mensuplarına göre Hallacın hala ölmediğine inananların da olduğunu bildirmiştir. İzmirli, Hallac b. Mansur konusunda kendisine ulûhiyet addetmesi dışında herhangi bir bidat ve aşırılığın bahsetmemiştir. Öyle ki İzmirli, Hallac-ı Mansur noktasında kelamcılarının genel görüşüne göre hulüliyeden ibaret olduğunu, fukahadan bazı alimlerin kararsız kalıp bazılarının ise katledilmesini caiz gördüğünü, tasavvuf erbabı sufilerin genelinin ise kendisini dost olarak gördüklerini bildirmektedir.¹⁵⁵

¹⁵³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 156; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 191.

¹⁵⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 156; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 192.

¹⁵⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 157; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 192.

2.1.2.2.4.1.13. Dürziyye

İzmirli İsmail Hakkı, Dürziyye mezhebini açıklama konusunda bir hayli gayret göstermiştir. Öyle ki bu mezhep hakkında ayrı bir risale neşretmiş, diğer eserlerinde bu bahisten sıklıkla bahsetmiştir. Bakıldığı zaman *Yeni İlmî Kelam, Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*, Dürzi mezhebi olarak neşredilen risalesi ve parça parça neşrettiği risaleler arasında Dürzilik ile ilgili kısa açıklamaları onun bu hususta doyurucu bir araştırma yapıp günümüze aktardığını doğrulamaktadır.

İzmirli, Dürziyye'yi Mısır'ın bir kısmını içine alan Fatımi devleti hükümdarlığına on bir yaşında geçen Hakim Biemrillah'ın ilahlığına inananlar olarak bildirmiş, Dürziyye isminin ise Hakim bi emrih'in ilahlık iddiasını evvela teyid eden Muhammed Dürzi¹⁵⁶ adında bir şahıstan aldığını söylemektedir.¹⁵⁷ İzmirli, Dürzilik hakkında neşrettiği risalelerinde Hakim'in çok gaddar ve birden hatta hiç sebebi yokken kan dökmeyi çok sevdiğini, etrafında bulunan vezirlerini genellikle sebepsiz katlettiğini de bildirmektedir. Bu bağlamda İzmirli, Hakim'in vezirlerinden Fahd b. İbrahim'in katlini emrettikten sonra onun yerine göreve atadığı Hamza b. Ali hem Hakim'in durumunu aksetme hem de Dürzilik mezhebinin temellerinin atılması açısından önemini şu şekilde aktarmaktadır: *"Hâkim bir kere kızdı mı kendini tutamazdı. Hiçbir sebep yokken babasının büyük veziri Kıbtî İsa b. Nestûr'un alenî olarak boynunu vurdurdu. 391/1000-01'de İbn Ammâr'ı öldürdü. Sevdiği devlet işlerini kendisine verdiği Kıbtîlerden vezir Fahd b. İbrahim'in de boynunu vurdurdu 393/1002- 03. Bu ikisinden sonra Hamza b. Ali adında birini vezir tayin etti. Hamza büyük bir dâhiydi ve ilmi de genişti. Hâkim'in zorbalığına, deliliğine, değişikliğine, görünen zındıklığına baktı. Ona yaklaşmak için bir tedbir düşündü. Sonunda onun için özel bir mezhep vazetti. İşte bu mezhep, tevhîd mezhebi olan Dürzî mezhebiydi."*¹⁵⁸ İzmirli, Dürzilerin Hâkim Biemrih'i ilah, Hamza b. Ali'yi ise onun peygamberi gibi görmüş, Hamza'ya hüccetül kaim demişlerdir.¹⁵⁹

İzmirli, Hakim'in bu gaddarlıkla kalmayıp kendisinin gaybı bildiği, gelecekte

¹⁵⁶ Melikşah Sezen'e göre Dürzilik isimlendirilmesi tarihi açıdan sıhhatli bir temele istinad etmemektedir. Detaylı bilgi için bkz: İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 187.

¹⁵⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtelif Mezhepler* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3738), 1.

¹⁵⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Dürzi Mezhebi*, sad. ve çev. Ahmet Tunahan Akgün (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 51. Ayrıca bk. Ramazan Aydın, *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Dürzi Mezhebi" Adlı Eserinin Latinize Edilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 57.

¹⁵⁹ İzmirli, *Muhtelif Mezhepler* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3738), 1.

haber aldığı, Allah Teala ile konuştuğunu, bu hususta daha da aşırıya kaçarak kendisini İlah olarak ilan ettiğini bildirmektedir. Hâkim'in ölümü hakkında üç ayrı görüş olsa da konumuz açısından 11 yaşında geçtiği saltanat koltuğundan hükümdarlığının 25. senesinde yani 37 yaşında öldüğünü bilmek yeterli olacaktır.¹⁶⁰

İzmirli, Dürzilerin Kur'ân-ı Kerîm'i okuduklarını lakin tefsirinde Batnilerin düştüğü te'vil yoluna saparak tahrif ettiklerini bildirmektedir. Öyle ki bu bakışları Dürzilerin sünnet Ehlini tekfir etmesine, hatta Şia Ehline mensup olanları da şirke koşanlar olarak görmüştür. Bu noktada Hâkim Biemrih hem Sünnilerin hem de Şia'nın itikat ettiği hususları ortadan kaldırmıştır. İzmirli, Dürzileri birçok konuda Nusayrilere benzetmiş, risalesinde iki fırkayı birbirinden ayırdığı noktalar üzerinde durmuştur. Bakıldığı zaman Nusayrilerin zinayı serbest bırakması Dürzilerde görülmemektedir. Nusayriler tenasüh ve hulul görüşü doğrultusunda insanın öldükten sonra çeşitli hayvan veya mâdaniyât'a hulul edeceği inancını savunurken bu durum Dürzilikte farklıdır. Dürziler de tenasüh ve hulul inancı görülmekle birlikte insan ruhunun sadece insana intikal edeceğini savunur. Hatta bu durum sadece insan suretiyle kalmayıp onun memleketine, dinine ve görüşüne yansiyarak aynı şekilde geri döneceğine inanırlar.¹⁶¹

2.1.2.2.4.1.14. Azâfira

İbn Ebi'l-Azafir Muhammed b. Ali es-Selmeani'ye addedilen Azafir ehli, İbn Ebi'l-Azafir'in görüşlerini takip eden ve savunanlara verilen isimdir. İbn Ebi'l-Azafir kendisine Ruhü'l-Kuds diyerek ilahlık iddiasında bulunmuş ve kendisini takip edenler için neşrettiği el-Hassetü's-Sadise isimli eserinde erkekler arasında eşcinselliği meşru görmüş, Allah'ın emir ve yasaklarını kendisine tabi olanlardan kaldırmıştır. Bunu takip eden süreçte onun yolunu takip edenler de kendi mahremiyetlerini ona sunmuştur.¹⁶²

2.1.2.2.4.1.15. Gâfî İsnâaşeriyye

İzmirli, günümüzde de varlığını devam ettiren İsnâaşeriyye'yi eserlerinde 3 kısım olarak incelemiştir. İmâmiyye'den ortaya çıkan İsnâaşeriyye, 12 imama ilahlık iddiasında bulunan Gâfî İsnâaşeriyye, 12 imama peygamberlik iddiasında bulunan Gâfî İsnâaşeriyye.

¹⁶⁰ Aydın, İzmirli İsmail Hakkı'nın "Dürzi Mezhebi" Adlı Eserinin Latinize Edilmesi, 57.

¹⁶¹ İzmirli, *Muhtelif Mezhepler* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3738), 2.

¹⁶² İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 157; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 193.

İsnâaşeriyye değerlendirilirken öncelikle görüşleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

İzmirli, İmâmiyye kastedilince akla günümüzde de varlığını devam ettiren İsnâaşeriyye'nin geldiğini bildirmektedir. İsnâaşeriyye son imam olarak kabul ettikleri ve zuhurunu bekledikleri Muhammed el-Mehdi'nin Samarra'ya girdiği vakitten günümüze kadar olan zamanı ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki Gaybet-i Suğra (Küçük Kayboluş) olup hemen hemen 74 yıla tekâmül etmektedir. İsnâaşeriyye inancına göre Gaybet-i Suğra döneminde 12 imam ile mehdi arasında vekiller veya naipeler bulunmaktadır. Bu naipeler, Ebu Amr Osman b. Said el-Ömeri, Ebu Cafer Muhammed b. Osman, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Er-Ruh b. Ebi Bahr Nevbahti, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Sumri'dir. Bu 4 naipten sonra Gaybet-i Kübra (Büyük Kayboluş) başlamaktadır.¹⁶³ Özellikle İsnâaşeriyye imamları on iki olarak addetmektedir. İzmirli, buna sebep olan şeyin Peygamber (s.a.v.)'in hadisinde zikrettiği "Kureyş'ten olan on iki halife" beyanına binaen İsnâaşeriyye imamları on ikide sabitlemiştir.

İsnâaşeriyye Arap belagatından da anlaşılacağı üzere 12 manasına gelmektedir. Gâli İsnâaşeriyye uluhiyyetin öncelikle Hz. Muhammed sav'e, O'dan sav Hz. Ali'ye ve devam eden süreçte itikat ettikleri 12 imama isabet etmektedir. Gâli İsnâaşeriyye bu uluhiyyetin heykellere de isabet ettiğini savunmaktadır.¹⁶⁴

2.1.2.2.4.1.16. Gâli İsmailiyye

İzmirli'ye göre İsmailiyye fırkası, İmâmiyye'nin asıl fırkasıdır. İsmailiyye ilk 6 imam noktasında İmâmiyye ile aynı görüşe sahip olmuş, ihtilafta bulunmamıştır. İsmailiyye altıncı imam olan Cafer es-Sadık'tan sonra yedinci imamın Musa el-Kazım değil, İsmail b. Cafer olduğunu ve vefatından sonra onun oğlu Muhammed b. İsmail el-Maktum ile devam ettiğini savunanlardır. İzmirli, İsmailiyye'nin ortaya çıkmasıyla birlikte başlayan sürecin ilerleyen safhalarda dinden çıkmaya hatta yeni bir din olgusunun ortaya çıkmasına kadar birçok aşamadan geçtiğini bildirmektedir. Bu aşamalarda öncelikle İsmailiyye İmâmiyye'den ortaya çıkmış, benimsemiş olduğu fikirler ile muhtelif isimlerle anılmaya başlanmıştır. İzmirli İsmailiyye'yi; yedi imamı kabul etmekle

¹⁶³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 119; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 145-146.

¹⁶⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 157-158; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 193-194.

Seb'iyye'den, imamların vasıflarını peygamberlik veya ilahlık iddiasında bulunmayacak şekilde yorumladıkça İmâmiyye'den, imamların vasıflarını peygamberlik veya ilahlık seviyesine çıkarttıkları sürece Gâliyye'den, gerçekliğin sadece masum imam tarafından öğrenilebileceğini savundukça Talimiyye'den, Kuran ayetlerinin zahirini tamamen terk ederek ayetleri detaylı bir şekilde yorumlama (te'vil) ve benzetmelere dalarak dinden çıkma seviyesine gelecek şekilde inançları benimsemekle de Bâtıniyye'den olmaktadır.¹⁶⁵ İzmirli'nin bu noktada İsmailiyye'yi Bâtıniyye'den ayırmasının sebebi, İsmailiyye'nin görünüş itibari ile dini ahkamı kabul ettiğini söylemesi, imamları peygamberlik veya ilahlık seviyesine çıkartmayarak gerçekliğin sadece masum imam tarafından öğrenilebileceğini savunmaması olarak açıklamaktadır. Eğer bu hususları kabul ederlerse ilerleyen kısımlarda da bahsedeceğimiz üzere itikadının sonu dinden çıkma olan Bâtıniyye'den olmaktadır. Nihayetinde İzmirli'ye göre İsmailiyye, ayetleri yorumlamadıkça Bâtıniyye'den, gerçekliğin masum imamdan öğrenileceğini ispata kalkışmadıkça Tealimiyye'den değildir. Bunun dışında İzmirli, Karamita ve Mehdeviyye kolunu da İsmailiyye'den ortaya çıkan fırkalar olarak bildirmektedir.

İzmirli Gâlî İsmailiyye ile ilgili olarak, 12 imam hakkında peygamberlik veya ilahlık iddiasında bulunmadıkça İmâmiyye Mezhebi ile aynı görüşte olduklarını bildirmiştir. Bakıldığı zaman Gâlî İsmailiyye içerisinde bir kısım Muhammed b. İsmail b. Cafer'e ulûhiyet isnâd etmiş, bazıları ise Ebu Said el-Cennabi ve evladını ilah görmüştür.¹⁶⁶ Bu sebeple İmâmiyye'den ayrılarak Gâlî İsmailiyye olmuştur.

2.1.2.2.4.2. Peygamberlik İddiasındaki Gâliyye Fırkaları

İzmirli, Peygamberlik iddiasında bulunan Şia topluluğunu ikinci grup olarak adlandırdığını, bu grubun aslı itibari ile 8 kola ayrıldığını bildirmektedir. Bunlar; Gurâbiyye, Mugîriyye, Mansûriyye, Karâmitî Seb'iyye, Gâlî Keysâniyye, Şerîkiyye, Ammâriyye ve Gâlî İsnâşeriyye'dir.

2.1.2.2.4.2.1. Gurâbiyye

Gurâbiyye mana itibari ile bakıldığında Zübabiye mantığıyla ortaya çıkan bir

¹⁶⁵ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 127; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 81.

¹⁶⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 158; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 194.

firkadır. Gurab kelime manası itibari ile karga anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Gurâbiyye Hz. Muhammed sav ve Hz. Ali arasındaki benzerliği karga (gurabın guraba) üzerinden yapmaktadır. Gurâbiyye Cebrail (as)’a hata isnâd ederek vahyi Hz. Ali’ye getirmesi gerekirken Hz. Muhammed (s.a.v.)’e getirmiştir. Gurâbiyye’den bir kısım bu noktada daha da aşırılığa giderek bu hata sebebiyle Cebrail (a.s.)’e karşı kötü söz isnâd etmiş ve lanetleme yoluna kadar gitmiştir.¹⁶⁷

2.1.2.2.4.2.2. Mugîriyye

Adından da anlaşılacağı üzere Mugire b. Said el-Kufi’nin görüşlerini ve itikadını savunanlara Mugire’ye denmektedir. İzmirli, Mugire’nin kendisini mehdi gelene kadar imam olarak gördüğünü, beklenen bu mehdiiyi ise Hz. Hasan soyundan Muhammed b. Abdullah olarak bildirmiştir. İzmirli, Mugire’nin belirttiği görüşlerin bu kısmına kadar İmâmiyye’ye tabi olduğunu belirterek Mugire’nin bununla yetinmediğini, kendisini peygamber olarak addettiğini söylemektedir. Mugire’nin katlinin ardından onun görüşünü benimseyenlerin bir kısmı Mugire’nin tekrar ortaya çıkacağına inanmaya başlarken bir kısmı ise Muhammed b. Abdullah’ın ortaya çıkacağına inanmaya devam etti. Mugire’den bir kısım ise Muhammed b. Abdullah’ın ölümüne kanaat getirmiş Cenâhiyye koluna tabi olmuşlardır.¹⁶⁸

2.1.2.2.4.2.3. Mansûriyye

Ebu Mansur İcli’nin görüşlerini takip eden bu gruba Mansûriyye denmiştir. İzmirli, Ebu Mansur’un kîsf (gökten düşen kütle) ve Hannak¹⁶⁹ (boğucu) lakabıyla anıldığını beyan etmekle birlikte Mansûriyye’ye tabi olanların Hanukiye, Razaziye ve Haşebiye olarak anıldıklarını da bildirmektedir. Mansûriyye’ye tabi olanların bu şekilde çeşitli adlarla anılmasının sebebi Mehdinin dünyaya intikaline kadar silahlanmayı haram saymaları sebebi ile kendi görüşünün karşısında olanları boğarak (hannak), taş ile ezerek (razaz) ve kütük, kereste (haşeb) marifeti ile katletmeleridir. Ebu Mansur, şahsını Muhammed Bakır’ın halifesi addederken, devam eden süreçte daha da aşırıya giderek

¹⁶⁷ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 158; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlimine Giriş*, 195.

¹⁶⁸ İzmirli, *Muhassalu’l-Kelam ve’l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 159; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlimine Giriş*, 195-196.

¹⁶⁹ Ethem Ruhi Fırlı, “Ebu Mansur el-İcli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 10/181.

semaya yükseldiğini, burada Allah'ın başını okşayarak yeryüzünde tebliğe başlamasını emrettiğini söyleyerek kendisine nübüvvet isnâd etmiştir. Bununla birlikte Mansur haramları mübah görmüş, kulluk vazifelerini yani ibadetleri tabilerinden kaldırmış, ahirete de inanmamıştır. Mansur'un ölümünden sonra kendisine tabi olanların bir kısmı Muhammed b. Abdullah'a tabi olmuştur.¹⁷⁰

2.1.2.2.4.2.4. Karâmitî Seb'iyye

İzmirli, Karamati Seb'iyye'nin, Hz. Âdem Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed sav ve İsmail b. Cafer'in (Muhammed b. İsmail el-Mektum) nübüvvetine itikat ettiklerini bildirmekle yetinmiştir.¹⁷¹

Karmatiler peygamber kelimesini nâtik olarak isimlendirmekle birlikte her yedinci peygambere nâtik demektedir. Her nâtik kendi şeriatı ile gelmekte ve ondan sonra gelen 6 imam o nâtığın şeriatini korumakla görevlidir. Karmatilerin nâtik inancına göre her nâtik kendinden öncekinin şeriatini ve uygulamalarını kaldırmaktadır. Hz. Âdem Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed sav ve İsmail b. Cafer'den her biri nâtiktir ve son nâtik da Muhammed b. İsmail el-Mektum'dur. Yani Hz. Muhammed (s.a.v.)'den sonra 6 imam Ali el-Murtaza, Hasan el-Mücteba, Hüseyin eş-Şehid, Ali Zeyne'l-Abidin es-Seccad, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık ortaya çıkmış, bunların yedincisi ve kıyamete kadar son nâtik Muhammed b. İsmail el-Mektum da kendinden önceki tüm şeriatleri kaldırmış, lakin kendisi herhangi bir şeriat getirmemekle birlikte o zamandan bu zamana hiçbir insanın şeriata ihtiyaç duymayacağını bildirmiştir.¹⁷²

2.1.2.2.4.2.5. Gâlî Keysâniyye

Asıl Keysâniyye daha önce de bahsettiğimiz gibi Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini ve mehdiliğini savunanlardır. İzmirli'ye göre Gâlî Keysâniyye ise, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed b. El-Hanefiyye'ye İsnâd ettikleri nübüvvetine inanlardır. Bunun yanı sıra Muhtar es-Sakafi'nin şahsını peygamberlik makamına çıkarıp kendisine nübüvvet iddia etmesi de onu Gâlî Keysâniyye'den

¹⁷⁰ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 159-160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 196-197.

¹⁷¹ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmîne Giriş*, 192.

¹⁷² Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/513.

yapmaktadır.¹⁷³

2.1.2.2.4.2.6. Şerîkiyye

Adından da anlaşılacağına göre Şerîkiyye Hz. Peygamber (s.a.v.)'in peygamberlik ve risaletine Hz. Ali'yi ortak etmişlerdir.¹⁷⁴

2.1.2.2.4.2.7. Ammâriyye

Ammar'ın nübüvvetine tabi olanlara Ammâriyye denmektedir. Ammâriyye'ye hidaş lafzıyla da hitap edilirdi.¹⁷⁵

2.1.2.2.4.2.8. Gâfî İsnâaşeriyye

Daha önce de bahsetmiş olduğumuz ve 12 imamın ilahlığını savunan Gâfî İsnâaşeriyye bu kısımda aynı isimle 12 imamın nübüvvetine inanmışlardır.¹⁷⁶

2.1.3. Kaderiyye

Çalışmamızın daha önceki kısımlarında İzmirli İsmail Hakkı'nın *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* isimli eserinde bidat-dalâlet Ehlini; Marika, Şia, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye olarak beş kısma ayırdığından bahsetmiştik. İzmirli İsmail Hakkı *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* isimli eserinde sadece Marika ve Şia üzerinde durmuş geri kalan üç kısımdan bahsetmemiştir. İzmirli'nin yazma eserleri incelendiğinde Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu 3760 sayılı numara ile kayıtlı olan 32 varaklık risalesi *Tealim-i Mu'tezile* isimli yazma eserini, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* isimli eserinin devamı mahiyetinde görmekteyiz.¹⁷⁷

¹⁷³ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 197.

¹⁷⁴ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 197.

¹⁷⁵ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 197.

¹⁷⁶ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 160; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 198.

¹⁷⁷ Bahse konu eseri bu şekilde değerlendirmemizin sebebi Mehmet Vehbi Yavuz'un hazırlayıp araştırmacıların istifadesine sunduğu *Tealim-i Mu'tezile* isimli çeviri eserin giriş kısmının Kaderiyye ile başlaması ve İzmirli'nin bahse konu risaleyi "Marika ve Şia'nın ardından ... Kaderiye fırkası ortaya çıkmıştır" cümlesiyle başlatması olacaktır. Mehmet Vehbi Yavuz'un değerlendirmesi baz alındığında risalenin herhangi bir açıklama yapılmadan doğrudan doğruya metne giriş yapılarak yazılmaya başlandığı, risalenin orijinal yazması incelendiğinde İzmirli'nin düzeltme, ekleme ve çıkarmalarda bulunduğu, bu sebeple onun risaleyi bir makale olarak yayınlamaktan çok daha önce mezhepler tarihi

Kaderiyye bağlamında İzmirli, yapmış olduğu değerlendirmelerinde Mu'tezile mezhebinin temelini Kaderiyye ile atıldığını beyan etmekle birlikte Mu'tezile'yi de Kaderiyyeye dahil etmiştir. Öyle ki Cebriyenin Kaderiyye'ye, Mücessime ve Müşebbihe'nin Cehmiyye'ye karşı tepki olarak ortaya çıktığını bildirmektedir.¹⁷⁸ Kaderiyye sahabenin son zamanlarında 692-705 dönemleri arasında ortaya çıkmıştır. İzmirli daha önceden ortaya çıkan Marika ve Şia'yı siyasi-itikâdî fırkalar arasında değerlendirirken, Kaderiyye'yi ise ortaya çıkan ilk ilmi-itikâdî fırka olarak görmektedir.¹⁷⁹ İzmirli, ilk defa Ma'bed el-Cüheni'nin Basra'da kaderden bahsettiğini ve hiçbir şey için daha önceden bir kaderin belirlenmiş olmadığını, cennet ve cehennemlik olan kişilerin amellerini kaderden bağımsız yeni ameller olduğunu beyanla kadere karşı görüşünü bildirmiştir. İzmirli, o dönemde Hasan-ı Basri tarafından, Ma'bed'in görüşlerinin sapkınlık içerdiğini, insanları sapkınlığa sürüklediğini beyanla Ma'bed'in çevresinden insanları menettiğini de bildirmektedir. İzmirli, Ma'bed'in bu görüşleri Ebu Yusuf Senceveyh'ten aldığını bildirmekle birlikte devam eden dönemlerde bu görüşü Gaylan b. Yunus ed-Dımeşki'nin Şam'da yaydığını da bildirmektedir. Öyle ki Ömer b. Abdülaziz, Gaylan'a tövbe ettirmiş buna rağmen Gaylan Hişam b. Abdülmelik zamanında görüşlerini tekrar ortaya koyması sebebiyle Hişam tarafından elleri ve ayakları kesildikten sonra asılarak idam edilmiştir.¹⁸⁰

İzmirli'ye göre Kaderiyye, daha önceden Allah'ın kişi hakkında bir kader belirlemediğini, Allah'ın dünyada olan şeyleri daha önceden bilmediği ve bunların daha önceden yazılmadığını iddia ederek bidatte bulunmuşlardır. İzmirli'ye göre bu görüşü savunanların aşırılıklarının ortaya çıkma sebebi, önceden kaderin belirlenmiş olduğunu kabul etmeleri durumunda emr-i bi'l-maruf nehy'i-ani'l-münker ile va'd-va'ide aynı anda iman etmenin imkân dışı olduğunu savunmalarıdır. Yani Allah'ın kişiyi yaratmadan önce onun ileride yapıp edeceklerinden haberdar olması durumunda kuluna bir şeyi emredemeyeceği veya dünyada düzeni bozacağını bildiği bir kişiyi yaratmaması gibidir. İzmirli, Kaderiyye'nin kaderi inkâr etmesine karşın sahabenin buna şiddetle karşı

alanıyla ilgili yazmış olduğu bir risale ile birleştirerek yayımlamak isteyebileceği ihtimali üzerine olmuş, biz de şahsi değerlendirmemizi bahse konu risalenin *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* isimli eserinin devamı niteliğinde görülebileceği şeklinde yapmaktayız. Detaylı bilgi için bk. İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, haz. Mehmet Vehbi Yavuz, 13-14.

¹⁷⁸ İzmirli, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme* (İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823), 77; İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 103.

¹⁷⁹ İzmirli, *Mulahhas İlmi-i Tevhid*, 42.

¹⁸⁰ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 19-20.

çıkıldığını bildirmektedir. Kaderiyye'nin o dönemde yaygın olduğu bölgelerin başında Basra gelse de Şam ve bir kısım Medine halkı da bulunmaktadır.¹⁸¹

2.1.3.1. Kaderiyye-i Gâliyye ve Kaderiyye-i Mukteside

İzmirli, Kaderiyye'yi iki kola ayırmış bunlardan ilkinin Ma'bed'e tabi olan ve ilk ortaya çıkan Kaderiyye-i Gâliyye olarak nitelendirerek bu gruba mensup kimselerin Allah'ın önceyi bilebileceğini inkâr ettiklerini ve Allah'ında bir eşyanın veya kişinin kaderinin önceden belirlemediğini savunduklarını beyan etmiştir. Kaderiyye-i Gâliyyeye göre daha itidal görüşlere sahip olan ikinci kolu ise Kaderiyye-i Muktesidedir. Kaderiyye'nin bu koluna göre Allah eşyanın ve kişinin fiillerini önceden bilir. Mukteside'ye göre bu fiiller kişinin kendi yapıp ettikleri şeylerdir. Nihayetinde Mukteside koluna göre yine de onların yapıp ettiklerini yaratan Allah değildir. İzmirli, Gâliyye ve Mukteside kolunu kıyaslarken Gâliyye'yi kadere iman konusunda birinci dereceden inkâr eden taraf olarak görürken, Mukteside kolunu ise kaderin ikinci derecesini inkâr eden taraf olarak görmektedir. Yani Gâliyye birinci olarak kaderi direk inkar yoluna giderken Mukteside kolu ise Allah'ın yarattıkları noktasında fiillerini bildiği lakin şahısların bu fiilleri kendi iradesi ile işlediğini, netice itibariyle bu fiilleri de yaratanın Allah olmadığı şahısların kendinden meydana geldiğini savunmaktadır.¹⁸² İzmirli, çalışmamızın ilerleyen aşamalarında bahsedeceğimiz Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd b. Bab'ın da Mabed'in kader görüşünü aynen benimsediğini, bu görüşleri sebebiyle onları Kaderiyye-i Gâliyye'den sayıldığını açık bir şekilde belirtmektedir.¹⁸³

2.1.3.2. Mu'tezile

Mu'tezile'nin nasıl ortaya çıktığı ile alakalı farklı rivayetler olmakla birlikte ilki Vasıl bin Ata'nın savunduğu "bir kişinin tövbe etmeden ölmesi hususunda ebedi olarak cehennemde kalacağı" fikrinden dolayı Hasan Basri ile olan tartışması etkili olmuştur. Bu tartışma neticesinde Hasan Basri'nin "Vasıl bizden ayrıldı" beyanı ona ve taraftarlarına Mu'tezile adının verilmesine sebep olmuştur. Diğer rivayetle Hasan Basri'nin vefatından sonra Ubeyd bin Bab ile beraberindeki topluluğun Katade'nin meclisinden ayrılması

¹⁸¹ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 20-21.

¹⁸² İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 21.

¹⁸³ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 31.

sebebiyle oluşmuştur. Olaya Mu'tezile açısından bakacak olursak, "kulun yararını gözetmek Allah'a vaciptir" düşüncesi sebebiyle kendilerine "Adiller" yani Adliyye adını vermektedirler.¹⁸⁴

Çalışmamızın daha önceki kısımlarında İzmirli'nin Mu'tezile'yi Kaderiyye'den saydığını ve Mu'tezile'nin ilk temellerinin Kaderiyye ile oluşturulduğunu belirtmiştik.¹⁸⁵ Bu noktada İzmirli, Kaderiyye'nin esas kurucularının Mabed ve Gaylan olduğunu, devam eden süreçte bu fikirlerin Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd b. Bab yoluyla Mu'tezile mezhebinin kuruluşunu ve temel esaslarını oluşturduğunu bildirmektedir.¹⁸⁶

Konumuzla alakalı asıl önemli olan husus İzmirli'nin Mu'tezile'yi diğer fırkalardan 3 bidate tabi olmaları sebebiyle ayırmasıdır.¹⁸⁷ Bunlardan ilki daha önce de bahsettiğimiz kader bahsidir ki İzmirli, bu görüşü savunanları Gâlî Kaderiyye'den saymaktadır. İkinci husus i'tizal yani itikâdî meseleleri yorumlarken akla ve iradeye öncelik vermeleridir. Üçüncü olarak tecehhüm bidati yani sıfatların ta'tili (Allah'ın zatını sıfatlarından tecrit etme) var olmaktadır. Bunun yanı sıra İzmirli, Mu'tezile'nin kalan görüşlerde diğer mezhepler ile ortak fikirde olduğunu bildirmektedir.¹⁸⁸

Mu'tezile açısından üç bidatin oluşum ve gelişim aşamasına geçmeden önce bunlardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Bidatlerden ilki olan kaderi inkâr etme bahsini İzmirli, Mu'tezile'nin temeli olarak gördüğü Kaderiyye'yi incelerken Gâlî Kaderiyye kısmında detaylıca ele almıştır. İzmirli, Mabed el- Cüheni ile Gaylan ed-Dimeşki'yi aşırı kadercilerden saydığı gibi Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd b. Bab'ı da aşırı kaderci olarak görmektedir.¹⁸⁹ Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd b. Bab kader konusunda Mabed el- Cüheni ile aynı görüşü paylaşmıştır. Öyleki Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd b. Bab kaderi ilk ortaya çıktığı şekliyle inkâr etmiş, yani önceden takdir olunmayı, Allah'ın ezeli ilmini inkâr etmeyi, önceden kaderi yazdığını da inkâr etmişlerdir. Mu'tezile'nin

¹⁸⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, sad. ve çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 120.

¹⁸⁵ Şehristânî, Mutezile ve Kaderiyye'yi müşterek değerlendirme hususunda şöyle söylemektedir; "*Ehl-i Adl ve Tevhid olarak adlandırılırlar. Kaderiye ve Adliye gibi lakapları vardır. Kaderiye kelimesini müştereken kullanmış ve şöyle demişlerdir: "Kaderiye lafzı, kaderin hayır ve şerrinin Allah Teâlâ'dan olduğunu söyleyen herkes için kullanılır." Böyle söylemeleri, bu lakapla anılmaktan sakınma çabalarıdır. Çünkü bu lakapla anılanların kınanması hususunda ittifak söz konusudur.*" Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 46.

¹⁸⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 120.

¹⁸⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 121; İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 34.

¹⁸⁸ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 34.

¹⁸⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 120; İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 31.

kabul etmiş olduğu bu kader bidati Kader-i Sabık'ın (Allah'ın ezelde bir kader belirlememesi), İlm-i Sabık'ın (bu alemde meydana gelen şeyleri ezelde bilmemesi) ve son olarak Kitab-ı Sabık'ın (bu alemde meydana gelen şeylerin ezelde, Levh-i Mahfuz'da yazılmaması) inkâr edilmesi olarak bilinmektedir.¹⁹⁰

İzmirli'nin bahsetmiş olduğu ikinci bidat, i'tizal yani itikâdî meseleleri yorumlarken akla ve iradeye öncelik vermeleridir. Bununla bağlantılı olarak İzmirli, Mu'tezilenin üçüncü bidati olan tecehhümü yani sıfatların inkarını, Cehmiyye'den aldığını bildirmektedir.¹⁹¹ İzmirli, Vasıl ve Ubeyd b. Bab'ın toplumu kader ve i'tizal bidatine davet ettikleri esnada Cehm b. Safvan'ın da Horasan'da insanları sıfatları yok saymaya davet ettiğini aktarmaktadır. İzmirli, sıfatların inkarının öncelikle Cehmiyye'de ortaya çıkarak Mu'tezileye geçtiğini, devam eden süreçte bunun Şii gruplar içerisinde de var olduğunu bildirmektedir. İzmirli'ye göre Allah'ın zatını ta'til etme (işlevsiz bırakma) bidati çok aşırı bir bidat olmakla birlikte, bunun inkârı neticesinde Allah'ın görülmesini inkâr etme, O'nun aşkınlığını kabul etmeme ve Kuran'ın yaratılmış olması bidatleri ortaya çıkmıştır.¹⁹²

İzmirli, oluşum ve gelişim süreciyle ilgili olarak Mu'tezileyi, Mu'tezile-i Halisa, Mu'tezile-i Cehmiyye ve Mu'tezile-i Gâliyye şeklinde üçe ayırmıştır.¹⁹³ Mu'tezile-i Halisa içerisinde öncelikle Vasıl'ı takip edenlerin oluşturduğu Vasiliyyeyi akabinde Amr b. Ubeyd b. Bab'ı takip edenlerin oluşturduğu Amriyye'yi incelemiştir. İzmirli, Ebu Mansur el-Bağdadi'den yapmış olduğu alıntıda Mu'tezile'nin birtakım meseleler üzerine ittifak etmiş olmasının yanı sıra kader, i'tizal ve tecehhüm bidatlerini bir arada kabul ettiğini, asıl Mu'tezile'nin bu olduğunu bildirmektedir. Mu'tezile-i Halisa içerisinde yer alan Vasiliyye ve Amriyye'nin sadece kader ve i'tizal bidatlerini bir arada kabul ettiklerini beyan etmektedir. Bunun yanı sıra tecehhüm bidatinin bu iki firkada nakledilmediğini, Mu'tezile-i Cehmiyye bahsinde tecehhüm bidatinden bahsedildiğini, Mu'tezilenin bu bidati daha sonradan aldığını bildirerek Mu'tezile-i Cehmiyye'nin yirmiye yakın kola ayrıldığını bildirmektedir.¹⁹⁴ Konumuzla alakalı asıl ehemmiyeti bulunan Mu'tezile-i Gâliyye bahsinde İzmirli, aşırıya kaçan Habitiyye ve Hadesiyye fırkalarının varlığından

¹⁹⁰ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 20-21.

¹⁹¹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 121.

¹⁹² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 125-126.

¹⁹³ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 34.

¹⁹⁴ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 41-46.

bahsetmiş lakin yaptığımız araştırmalarda bu iki fırka ile ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

2.1.3.2.1 Halis Mu'tezile

İzmirli'ye göre Halis Mu'tezile Vasıl ile Ubeyd İbn Bab'a tabi olanlardır. Bunlara "Vasiliyye" ve "Amriyye" denmektedir.¹⁹⁵

2.1.3.2.1.1. Vasiliyye ve Amriyye

Vasıl b. Ata, İzmirli'ye göre Kaderiyye'nin Mabed ve Gaylan'dan sonraki temsilcisi niteliğindedir. Günah işleyenlerin durumuyla alakalı olarak Hasan-ı Basri'nin meclisinden ayrılması akabinde Amr b. Ubeyd de onun yanına dahil olmuştur. İzmirli, Vasiliyye ve Amriyye'nin sadece kader ve i'tizal bidatlerini bir arada kabul ettiklerini beyanla Vasıl b. Atanın bir bidat daha ortaya çıkardığını bildirmektedir.¹⁹⁶ Vasıl, Cemel ashabıyla ilgili olarak hem Ehli sünnetin hem de Haricilerin görüşlerini kabul etmeyerek, Cemel ashabından herhangi bir grup belirtmeyerek ikisinden birinin fasık olduğunu kabul etmiş, bu grubun şahitliğini kabul etmemiştir. İzmirli, Şehristânî'den alıntı yaparak Cemel ashabının yanına Siffin ashabını ekleyerek Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hatalı olmasını mümkün gördüğünü nakletmektedir. İzmirli, İbn Hazm, Zehebi ve Ebu Mansur'dan da yaptığı nakillerde Vasılın Cemel ashabı için tevakkuf ederek beklediğini beyanla Şehristânî'nin görüşünü itibar almadığını da bildirmektedir. İzmirli, Şehristânî'nin sıfatların reddedilmesi konusunu Vasıl'ın dördüncü bidati olarak nispet etmesine de karşı çıkmaktadır. İzmirli'ye göre bu hususun Cad b. Dirhem tarafından ortaya çıkarıldığı Mu'tezileye de bu şahıs tarafından girdiği açık şekilde bildirmektedir.¹⁹⁷

Vasıl ve Amr b. Ubeyd büyük günah işleyenlerin ebedi olarak cehennemde kalacağı konusunda Marika ile aynı fikirde olsa da bu durumda olan bir kimseye dünyada kafir demeye cesaret edememiş, ahiretteki hükmü noktasında kafir olarak görmüşlerdir. Netice itibariyle büyük günah işleyen birisi ne mümindir ne de kafirdir, onun için el-menzele beyne'l menzileteyn yani iman ile küfür arasında bir nokta vardır demişlerdir. Bahsedilen bu nokta fasıklık makamıdır ki bu görüş üzerine özelde Vasıl b. Ata'nın

¹⁹⁵ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 121.

¹⁹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 50-51.

¹⁹⁷ İzmirli, *Tealim-i Mutezile*, 41-42.

değerlendirmesine göre mümin lafzı, bir övgü ifadesi olmaktadır. Vasıl, fasık kimseyi bu ifadeye layık görmediği için mümin saymamıştır. Aynı şekilde kelime-i şهادet getirip salih ameller işleme sebebiyle de bu kişiyi kafir olarak nitelendirmemiştir. Netice itibariyle bu şekilde olan bir kişi, tövbe etmeden vefat ederse ebedi olarak cehennemde kalmaktadır. Lakin onun azabı kafire nazaran hafif ve makamı da kafirin makamı kadar aşağıda olmamaktadır.¹⁹⁸

Amr b. Ubeyd, Vasıl ile kader, el menzile beyne'l-menziyleyn ve iki grubun şahitliği hususunu kabul etmemektedir, lakin Vasıldan farklı olarak Amr, iki tarafın da fasık olduğunu savunmuştur.¹⁹⁹ İzmirli, Amr'ın Allah'ı inkâr eden Dehriyye'ye mensup olduğu yönündeki iddialara yönelik olarak onun iman, ibadet ve züht sahibi bir kimse olduğunu beyanla reddetmiş lakin kaderi reddeden koluna mensup olması sebebiyle Gâli Kaderiyye'den gördüğünü yinelemektedir.²⁰⁰

2.1.3.2.2. Mu'tezile-i Cehmiyye

İzmirli'ye göre Mu'tezile-i Cehmiyye esas Mu'tezile'dir. Üç bidat olan kader, menzile beyne'l-menziyleyn ve sıfatların ta'tili²⁰¹ görüşünü savunmaktadırlar. Çalışmamızın daha önceki kısımlarında ilk iki bidatten bahsetmiştik. İzmirli'ye göre sıfatların ta'tili görüşü Cad b. Dirhem tarafından ortaya atıldığı için üçüncü bidat asıl Mu'tezile'de görülmektedir.²⁰²

Mu'tezile-i Cehmiyye; Hülaziyye, Nazzamiyye, Esvariyye, Muammeriyye, İskafiyye, Ca'feriyye, Bişriyye, Mezdariyye, Hişamiyye, Sümamiyye, Cahızıyye, Hayyatiyye, Salihiiyye, Merisiyye, Şehhamiyye, Ka'biyye, Cübbaiyye ve Behşemiyye gibi pek çok kola ayrılması sebebiyle çalışmamızın bu kısmında İzmirli'nin de asıl Mu'tezile olarak gördüğü Mu'tezile-i Cehmiyyeyi genel olarak özetlemek yerinde olacaktır. Bidatler noktasında Mu'tezile'nin görüşlerini özetleyecek olursak;

- 1) 'Kıdem' bahsi, Allah'ın zatından başka kadim yoktur görüşü olmakla birlikte Mu'tezile'nin ezeli sıfatları yok saymasına sebep olmuştur.

¹⁹⁸ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 121.

¹⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 51.

²⁰⁰ İzmirli, *Tealim-i Mutezile*, 46.

²⁰¹ Ehli Sünnet içerisinde haberi sıfatların te'vil edilmesi ile ilgili olarak İzmirli Ebu'l-Meali el-Cüveyni'nin bu hareketin öncüsü olduğunu bildirmektedir. Melikşah Sezen, İzmirli'nin bu tespitinin tam olarak isabetli olmadığını bildirmekle birlikte Cüveyni'den önce de haberi sıfatların te'vilini yapan Ehli Sünnet ulemasının varlığından bahsetmektedir. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 160.

²⁰² İzmirli, *Tealim-i Mutezile*, 47.

- 2) Mu'tezile 'Tevhid' bahsi; mekân, suret, cisim ile ilgili konulardaki ayetleri müteşabih görerek tevile koyulmuştur.
- 3) 'Basar' Mu'tezile'ye göre göz ile Allah'ın görülmesi mümkün değildir.
- 4) Allah'ın kelamı hadistir. Yani Kuran'ı Kerim yaratılmıştır.
- 5) İnsanların kazanımında ve hayvanların fiillerinde Allah'ın takdiri yoktur.
- 6) Fısk iman ile küfür arasında bir yerdir.
- 7) Va'd ve Vaid hususunda büyük günah işleyenler tövbe etmeksizin ölürse, ahirette ebediyen cehennemdedirler. Fasıkla ilgili cezalar, kafire olan cezalardan hafiftir.
- 8) Adalet bahsi ise insanların yararını gözetmek Allah'a vaciptir görüşü olmaktadır. İyi ve kötüye karar veren akıldır. İyiyi ve kötüyü bilmek akıl ile vaciptir.²⁰³

İzmirli'ye göre esas Mu'tezile'nin ittifak ettiği meseleler bunlar olmakla birlikte bu esaslar daha sonradan Zeydilik ve İmamilik'te kalmıştır.²⁰⁴

2.1.3.2.3. Mu'tezile-i Gâliyye

İzmirli, Mu'tezile içerisinde aşırıya kaçan Habıtiyye ve Hadesiyye'nin varlığından bahsetmekle birlikte eserleri arasında yaptığımız araştırmada, konuyla alakalı herhangi bir içeriğe rastlanmamıştır. Bu husus İzmirli'nin en çok nakil yaptığı Şehristânî ve genel görüşe göre sentezlenerek aktarılmıştır.

2.1.3.2.3.1. Habıtiyye ve Hadesiyye

İzmirli, Mu'tezile içerisinde aşırıya kaçan Habıtiyye ve Hadesiyye'nin varlığından bahsetmekle birlikte eserleri arasında yaptığımız araştırmada, konuyla alakalı herhangi bir içeriğe rastlanmamıştır. Genel kabulüne yönelik yaptığımız araştırmada Habıtiyye, Mu'tezile mezhebine mensupken ilerleyen zamanlarda birtakım görüşlerinden dolayı İslâm dışı olarak değerlendirilen Ahmet b. Hatıp'tır. Basra Mu'tezilesinden olan Hatıp, Hadesiyye'ye nispet edilen Fadl el-Hadesi ile Nazzamiye kolunun kurucusu Nazzam'dan ders almıştır. Hatıp tenasüh inancını temel almış, Allah'ı kadim, Hz. İsa'yı ise yaratılmış ilah olarak görmektedir. Hristiyanların inancına benzer olarak Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak görmüş ve ahirette insanları hesaba çekecek olan kişinin de o olduğu inancına sahiptir. Hatıp, çok evlilik hususunda Hz. Peygamber (s.a.v) ile Ebu Zer el-

²⁰³ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 123.

²⁰⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 123.

Gıfari'yi kıyaslayarak, Peygamber (s.a.v)'den daha az evlendiği için onu daha faziletli görmüştür. Fadl el- Hadesi de aynı görüşleri benimsemiştir. Yapılan araştırmalarda İzmirli'nin bu tasnifi Şehristânî'den aldığı kuvvetle muhtemeldir. Bazı araştırmacılara göre ise böyle bir oluşumun varlığı tespit edilememiştir.²⁰⁵

Şehristânî'ye göre Ahmet b. Habîb ve Fadl el-Hadisi, Nazzam'ın taraftarı olmakla birlikte, üç bidat daha ortaya çıkarmışlardır. Birinci bidat Hristiyanlara uymalarıdır ki Hz. İsa'ya ilahlık iddiasında bulunmuşlardır. Ahirette Hz. İsa'nın da insanları sorguya çekeceği fikrini ortaya atmışlardır. İkinci bidat, tenasüh bidatıdır. Allah-u Teala'nın insanları bugün yaşadığımız dünyadan önce bir dünyada yarattığını yaşadığımız dünyada ise önceki günahların miktarınca türlü suretlere büründürdüğünü iddia etmişlerdir. Nihayetinde dünyaya gelen canlılar, her defasında farklı bir suretle yaratılmaya devam edecektir. Şehristânî bu noktada Ahmet ve Fadl'ın yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin reisi olduğunu iddia ettiği, aynı zamanda Nazzam'ın öğrencisi olan Ahmet b. Eyyüb b. Manus'un da tenasüh konusunda Ahmet b. Habîb ile aynı fikirleri savunduğunu bildirmektedir. Üçüncü bidat, Ru'yetullah ile ilgili bütün nasları tevil etmeleridir.²⁰⁶

2.1.3.3. Cebriyye

İzmirli'nin Cebriyye noktasında görüşlerine başlamadan önce Cebriyye ve Cehmiyye'yi ayrı başlık altında incelemesini değerlendirmek yerinde olacaktır. Mezhepler Tarihinde çeşitli tasnifler araştırıldığında Cehmiyye ve Cebriyye'nin birlikte zikredildiği de görülmüş, bu fırkaların ayrımı genellikle yapılmamıştır. İzmirli'ye göre Cebriyye kader konusunda Kaderiyye'ye karşı ortaya çıkmış ve Cehm b. Safvan'a nispet edilmiştir. Cehmiyye ise sıfatları inkâr etme bidati açısından değerlendirilmiş ve İzmirli tarafından asıl kurucusu Cad b. Dirhem olarak görülmüştür. Bunun sebebi sıfatların inkârı bahsinin ilk olarak Cad b. Dirhem tarafından ortaya atılmış olmasıdır. Bu bidati Cehm b. Safvan'ın kuvvetli şekilde benimseyip savunarak kendisine nispet edilmesi Cehmiyyenin de kurucusu olarak görülmesine sebep olmuştur. İzmirli'nin eserlerinde Cehmiyye ve Cebriyye faslını iki ayrı başlıkta incelemesinin sebebi de budur.

Kader hususundan bahseden bir diğer grup ise Kaderiyye'nin Mukteside koluna

²⁰⁵ Mustafa Öz, "Ahmed b. Habîb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/70-71.

²⁰⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 59-61.

karşı ortaya çıkan ve Cehm b. Safvan'a addedilen Cebriye veya diğer adıyla Mücbiredir. İzmirli, Cebriyye'yi kadere imanın üçüncü derecesini inkâr eden grup olarak görmüş ve sebebini şu şekilde ifade etmiştir; “*Bu gruba mensup olanlar. Cenâb-ı hakkın yaratması ve emretmesinde bazı sebepler ve hikmetler gözettiğini ve kullarına karşı merhamet sahibi olduğunu kabul etmediklerinden, kadere imanın üçüncü derecesini inkâr ederler.*”²⁰⁷ İzmirli İsmail Hakkı, Cebriyye'nin bu görüşüne binaen kişilerin yapıp işlemiş olduğu iyi veya kötü herhangi bir fiilde Allah'ın iradesine mecbur ve zorunlu olduğu savunarak insan iradesini hiçe saymış, hatta ilerleyen zamanlarda kişiye günah diye bir şeyin olmadığını dahi savunmuşlardır.

İzmirli İsmail Hakkı, Kaderiyye ve Cebriye'nin birbirine zıt olan iki düşüncesini şu şekilde özetlemektedir; “*Kaderiyye şeriate önem verir ancak kaderi yalanlar, Cebriye kadere önem vermekle birlikte şeriatı ihmal eder. Kaderiyye yaratıcının kudret ve meşietini, cebriye ise yaratıcının hikmet ve adaletini inkâr eder.*”²⁰⁸ Görüleceği üzere her iki grup İslâm'ın temel dinamiklerinden koparak çeşitli bidatlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda İzmirli İsmail Hakkı, Selef ehlinin izlemiş olduğu yolun en doğru yol olacağı noktasında fikir beyan ederek bu tür meseleler üzerine fazla düşünülmemesi gerektiğini ve Selef yolunun takip edilmesini tavsiye etmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı Cebriyye'nin ilerleyen zamanlarda ²⁰⁹ ana kola ayrıldığını belirterek bunlardan Cebriye-i Mahza kolu kişinin kendi yapıp ettiği işlerde irade ve güç sahibi olmadığını kabul etmiştir. Cebriyye-i Mütevessıta kolu Cebriye-i Mahza'dan farklı olarak kişinin işlemiş oldukları noktasında “kudreti hadise” olarak tanımladıkları şeyin varlığına inanmaktadırlar. Öyle ki bu durum nihayetinde “kudret-i hadisenin” de bir etkisinin olmadığı varsayımını ortaya çıkarmaktadır. ²¹⁰

2.1.4. Mürcie

İzmirli İsmail Hakkı Kaderiyye ve Mu'tezile'nin akabinde Mürcie'nin ortaya çıktığını belirtmiştir. Mürcie'nin ne olduğu, irca ile ne kastedildiği ve araştırmalarda

²⁰⁷ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 23.

²⁰⁸ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 24.

²⁰⁹ Şehristânî bu noktada Cebriyye'yi; Cebriyye-i Halis ve Mutedil Cebriyye olarak ikiye ayırmış, İzmirli de benzer şekilde tasnif etmiştir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 78.

²¹⁰ İzmirli, *Tealim-i Mu'tezile*, 29.

Mürcie'den kastın hangi Mürcie olduğu noktasında çeşitli tartışmalar meydana gelmiş²¹¹ ve konuyla ilgili azımsanmayacak derecede çalışma yapılmıştır. Şehristânî irca kelimesinden kastın erteleme (irca) ve ümit etme (reca) olduğunu bildirmiş, bunlardan ilki olan irca'nın kabul edilmesinin daha doğru olacağını bildirmiştir. Bunun sebebinin ise amelleri inançların gerisine atmak olarak görmektedir.²¹² İzmirli'ye göre irca bidati iman ile günahın bir arada bulunup zarar durumunun ortaya çıkmaması, diğer bir ifade ile fasık bir kimsenin kâmil iman sahibi olmasıdır. Hanefi fakihlerinin amelleri imandan addetmediklerinden beyanla kendilerine karşı olan gruplar tarafından Mürchie şeklinde anıldıkları bilinmektedir. İzmirliye göre amelin imana dahil olmaması hususu bidat ve dalalet değildir.²¹³ Sabri Hizmetli'nin İzmirli'den latin harflerine aktardığı 1981 yılı baskılı *Yeni İlmi Kelam* eserinin Mürchie bölümünde bu husus; “*Fukaha-ı Hanefiyye amali imandan addettiklerinden onlara muhalifleri tarafından Mürchie denmiş idi*”²¹⁴ olarak geçmektedir. Lakin metnin orijinal yazması incelendiğinde bu husus “*Fukaha-ı Hanefiyye ameli imandan addetmediklerinden onlara muhalifleri tarafından Mürchie denmiş idi*”²¹⁵ şeklinde geçmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Sabri Hizmetli'nin İzmirli'den latin harflerine aktardığı *Yeni İlmi Kelam* eserinde çeviri veya basımdan kaynaklanan bir sebeple bu hususu kitabında hatalı olarak naklettiği görülmektedir.

İslâm alimlerinin genel görüşüne göre Mürchie daha çok iman nazariyeleri ile dikkat çekmiştir. Buna göre Mürchie'nin iman nazariyesini üç başlıkta incelemek doğru olacaktır.²¹⁶ İmanı; Allah'ı, peygamberlerini ve Allahtan gelen her şeyi bilmek olarak gören Cehm b. Safvan ve taraftarları, kalp ve dil ile tasdik olarak gören Bişr b. Gıyas el-Merisi ve taraftarları, sadece dil ile ikrardan ibaret olduğunu savunan Muhammed b. Kerram ve taraftarları. Hanefi fakihlerinin görüşünde ve irca bağlamında ameli imandan

²¹¹ Şehristânî Mürchie şu dört sınıfa ayırmıştır. Bunlar: Hâricî Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Hâlis Mürchie. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 127.

²¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 126; Çağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelam Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2015) 336.

²¹³ İzmirli, *Mulahhas İlmi-i Tevhid*, 43.

²¹⁴ İzmirli, *Yeni İlmi-i Kelam*, 85.

²¹⁵ İzmirli, *Yeni İlmi-i Kelam* (TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, 1340-133), 134.

²¹⁶ Bağdâdî bu hususu: “*Mürchie, üç sınıftır: (1) Onlardan biri, iman konusunda irca'yı (geciktirme) kabul etmiş ve kader meselesinde, Gaylan, Ebu Şimr, Muhammed b. Şebib el-Basri gibi, Kaderiyye-Mu'tezile mezheplerinin görüşlerini benimsemişlerdir. Bunlar; iki yönden laneti hak etmiş olan Kaderiyye ve Mürchie'nin lanetlenmesi hakkında varid olan haberin şümülüne girenlerdir. (2) Onlardan bir sınıf, Cehm b. Safvan'ın gittiği yolu tutarak imanda irca'yı, arnelerde de cebr'i (zorlama) kabul etmiştir. Bu yüzden onlar, Cehmiyye'ye mensupturlar. (3) Onlardan üçüncü sınıf, Cebriyye ve Kaderiyye'nin dışındadır ve kendi aralarında da beş fırkaya ayrılmışlardır: (1) Yunusiyye, (2) Gassaniyye, (3) Sevbanıyye, (4) Tumeniyye, (5) Merisiyye.*” Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

kesin ve net bir şekilde ayırdıkları bilinmektedir. Bundan dolayı Mu'tezile mezhebi karşıtı olan bu mezheplere Mürcie olarak hitap etmiştir. Mürcie'nin hiçbir iman nazariyesinde amellerin imandan sayıldığı görüşü geçmemektedir.²¹⁷ Mürcie Bağdadi'ye göre de üç sınıfa ayrılmıştır. Birincisi iman konusunda ırcayı kabul etmekle birlikte kader konusunda da Kaderiyye-Mu'tezile mezheplerinin fikirlerini kabul edenlerdir. İkincisi Cehm b. Safvan'ın yolundan giderek imanda ırcayı amellerde cebri benimseyenlerdir. Bu yüzden Bağdadi onları Cehmiyyeye mensup görmüştür. Üçüncüsü ise Cebriye ve Kaderiyye'nin dışında olup, Yunusiyye, Ğassaniyye, Sevbanıyye, Tuğmeniyye ve Merisiyye'dir. Bağdadiye göre bu 5 fırkaya asıl Mürcie denmektedir. Bunun sebebi ise ameli imandan sonraya koymalarıdır. Bağdadiye göre de irca bu noktada tehir (erteleme) anlamını taşımaktadır.²¹⁸

İzmirli, Mürcie'den iki anlamın çıkacağını bildirmiştir. Bunlar; Müslüman olduğu halde günah işleyen bir kimsenin iman içerisinde olması ve amelin imandan sayılmamasıdır. Bu hususa devam etmeden önce Sabri Hizmetli'nin İzmirli'den aktardığı *Yeni İlmî Kelam*'da Mürcie'den çıkan ikinci mananın "amelin imanda dahil olması" şeklinde geçtiği görülmektedir. Orijinal yazma eser incelendiğinde bu husus "amelin imanda dahil olmaması" olarak geçmektedir. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları aracılığı ile 1981 yılında basılan eserin içeriğinde yapılan hatalarla ilgili olarak; "*Doktora tezimi armağan ettiğim Yeni İlmî Kelam'ı 1980li yıllarda kısmen sadeleştirerek latin harfleri ile bastırmıştık. Ancak bu çalışmamızda birçok yanlışlık kaza ve eksiklik, imkânsızlık ve şanssızlık oldu*"²¹⁹ şeklindeki beyanlarıyla eserin daha sonraki basılan Ankara Okulları Yayınevi aracılığıyla bu hataların düzeltilindiğini ifade etmektedir. Konumuza devam edecek olursak İzmirli, Mürcie'den ortaya çıkan iki anlamdan hareketle birinci görüş olan fasıkların iman içerisinde olması durumunu Mürcie-i Mütakellimin ve Mürcie-i Ehl-i Dalal mezhebi olarak nitelendirmiş, amelin imandan sayılmaması olan ikinci kısım Mürcie'yi ise Mürcie-i Fukaha ve Mürcie-i Ehl-i sünnet mezhebi olarak tanımlamıştır.

Konumuz açısından önemli olan nokta ise İzmirli'nin asıl bidate düşenlerin tabii olduğu Mürcie-i Ehl-i Kelam'dan bahsetmesidir. İzmirli, Mürcie-i Ehl-i Kelamın içerisinde bir kısım Kaderiyye, Cebriyye ve Halisa mensuplarının bulunduğunu

²¹⁷ Detaylı bilgi için bk: Sönmez Kutlu, "Mürcie", (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006) 32/43.

²¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

²¹⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 10.

bildirmekle birlikte, bunlara örnek olarak Mürci Kaderiyye'den Gaylan ed-Dımeşki, Mürcii Cebriyye'den Cehm b. Safvan, Mürcii Halisa'dan ise Gassan el-Kufi ve Yunus es-Semeridir. Çalışmamızın daha önceki kısımlarında İzmirli, Harici ve Mu'tezile'nin vaid (büyük günah işleyenlerin durumu) ve havf (korku) meselelerini isbat etmede ve savunmada haddi aştıklarını bildirmişti. Bu noktada Mürcie-i Ehl-i Kelam ise vad (kulun mükafatlandırılması) ve reca (Allah'a olan sevgi) konusunda haddi aşmıştır. Bu görüşünden dolayı günahkâr olan bir kimsenin cehennem ateşi görmeyeceği, yapmış olduğu faydalı işlerin hayırlı ve kabul edilir olduğu, bunun yanında işlemiş olduğu günahlar açısından ise Allah tarafından bağışlanmış kişi olduğu noktasına götürerek haddi aşmıştır. Hatta İzmirli, Mürcie-i Ehl-i Kelam'ın günahkâr olanların cehennem ateşi görmeyeceği şeklinde görüşlerinin sebebini amelleri farz olarak görmeyip fazilet görmelerine bağlamaktadır. Bunun yanında iman konusunda ise asıl önemli olan şeyin sadece Allah'ı bilme, tanıma ve O'nun hakkında bilgi sahibi olmak şeklinde görmeleridir.²²⁰

İzmirli'nin bu konu hakkında değerlendirmelerinden sonra İmam Mâturîdî'nin Te'vilatü Ehli's-Sünne isimli eserinde Mürcie'ye bakışı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. İmam Mâturîdî'nin ve dil bilimcilerinin ortak görüşüne göre Mürcie kelimesi irca kökünden türemiş olup "tehir etmek" manasını taşımaktadır. Mâturîdî, irca'yı övülen irca ve zemmedilen irca şeklinde ikiye ayırdığı gibi Mürcie noktasında da övülen Mürcie ve zemmedilen Mürcie olarak iki kısımda incelemiştir. İmam Mâturîdî ve birçok Hanefî fukahannın övülen irca ve övülen Mürcie kısmını savunduğu apaçık bilinmektedir. Mâturîdî'ye göre övülen irca büyük günah işleyenlerin ne olacağı hususunda durumlarını Allah'a havale etmek, büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a havale eden kimseler ise övülen Mürcie tarafında olmaktadır. Bununla birlikte Mâturîdî'ye göre zemmedilen Mürcie ise Allah'ın fiilleri yarattığına inanıp insanın bunda hiçbir etkisinin olmadığını savunan kısımdır. Kaderiyye ile değerlendirildiğinde Kaderiyye fiiller hususunda Allah'ın hiçbir etkisi olmamasını savunurken, zemmedilen Mürcie ise insanın hiçbir etkisinin olmadığı görüşünü savunmuştur.²²¹ Anlaşılacağı üzere Mürcie'nin değerlendirilmesi titizlik gerektiren bir husus olmakla birlikte görüşleri açısından dikkatli

²²⁰ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, 1340-133), 135; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 86.

²²¹ Ahmet Ak, "Ebu Mansur el-Maturidinin Mürcie'ye Bakışı", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/4 (Haziran 2006), 194-195.

bir ayırım yapmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte irca görüşü tek bir mezhep veya fırkaya ait olmayıp çeşitli fırkaların Mürcieliginden de bahsetmek mümkündür.

Genelin kabulü esas alındığında mürcie, iman ve amel hususunda Marika'ya, imamet hususunda Şia'ya, va'd ve'l vaid ile büyük günah işleyenlerin durumu hususunda Mu'tezile'ye muhalefet ederek temelleri hoşgörüyeye dayanan bir iman düşüncesi geliştirmiştir. İzmirli'ye göre de Ehl-i sünnet Mürciesi olarak görülen bu grup amelleri imandan saymamış, şirk dışında büyük günah işleyenlere kafir muamelesi yapılmaması gerektiği, birbirilerini katletmeyi ve tekfir etmeyi de doğal olarak reddetmesini gerektirmiştir. İzmirli'nin bahsettiği sapkınlığa düşenlerin takip ettiği Mürcie-i Ehl-i Kelam amelleri farz olarak değil fazilet şeklinde değerlendirmiş, imanı sadece Allah'ı bilme, tanıma olarak görmüş, bu fikirleri sebebiyle günahkâr olanların cehennem ateşi dahi görmeyeceği sonucuna ulaşmışlardır. İzmirli ve Maturidi'nin mürcie ayırımına bakıldığında İzmirli'nin Mürcie-i Ehl-i Kelam tasnifi, Maturidi'nin Zemmedilen Mürcie tasnifine uymaktadır.

2.1.5. Cehmiyye

İzmirli İsmail Hakkı'nın tasnifine göre bidat fırkalar arasında son sırada yer alan Cehmiyye Cehm b. Safvan'a addedilmektedir. İzmirli, Allah'ın sıfatlarını inkâr etme bidatine düşen bu topluluğun oluşumunda öncelikle Cad b. Dirhem'in etkisinin olduğunu bildirmektedir.²²² Öyle ki Allah'ın sıfatlarını inkâr etme bidatinin ortaya çıkmasını da Cad b. Dirhem'e nispet ederek Cehm b. Safvan'ın da bu konuda ondan etkilendiğini ve bu bidati yaymaya başladığını²²³ da özellikle belirtmektedir. Her ne kadar Cad b. Dirhem'den etkilenmiş ve bu görüşleri ondan aldığı bildirilmiş olsa da İzmirli'nin ve günümüz araştırmacılarının genel kabulüne göre Cehmiyye'nin önemli temsilcisi ve kurucusu olmak Cehm b. Safvan'a addedilmiş, bu bidati Horasan'da yaymasından ötürü Allah'ın sıfatlarını reddetmek ile başlayan bu bidat ona nispet edilmiştir. İzmirli, Cehm b. Safvan'dan sonra Allah'ın sıfatlarını inkâr etme bidatinin Mu'tezile'ye sığradığını hatta bazı Eş'arî alimlerinde de tartışıldığını bildirmektedir.²²⁴

²²² Şehristânî ve Bağdâdî'nin eserlerinde sıfatları inkâr ile ilgili olarak Cad b. Dirhem'e dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. İzmirli bu hususu başka bir kaynaktan nakletmiştir.

²²³ Cehm b. Safvan'dan sonra sıfatların inkârı bidati Mutezile'ye geçmiş, hatta kısmen birtakım Eşarilerde dahi görülmüştür. bk: İzmirli, *Yen-i İlm-i Kelam*, 125.

²²⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 135; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 86.

İzmirli, Cehmiyye’de Allah’ın sıfatlarını kabul etmeme dışında birçok bidatin varlığından da bahsetmektedir. Bunlar cebr (zorlama), irca, sıfatların ta’tili,²²⁵ Kur’an-ın yaratılması meselesi, Allah’ın gözle görülüp görülemeyeceği, Allah’ın gökyüzünde ve arşta oturuyor olması vd. İzmirli yukarıda belirttiğimiz Cehmiyye’nin asıl bidatlerinin detaylıca incelendiğinde Allah’a yaklaşma, peygamberin miracı, semaya yükselmesi gibi birçok meselenin içine daldığını bunlarda da bidate düştüğünü bildirmektedir.²²⁶

İzmirli, Cehmiyye’nin daha sonradan Cehmiyye-i Gâliyye ve Mu’tezile-i Cehmiyye olarak iki kola ayrıldığını beyan etmekle birlikte bir kısmının Şia’ya dahil olduğunu belirtmiştir. Öyle ki Cehmiyye içerisinde Mu’tezile ve Mürchie’den kimselerin de bulunduğunu bildirerek daha sonraki zamanlarda Bişr b. Gıyasın da Cehm b. Safvan’ın vefatı üzerine Cehmiyye’nin kuvvetli savunucusu olduğu üzerinde de durmaktadır. İzmirli, Cehmiyye-i Gâliyye kolunun Allah’ın sıfatlarıyla esmasını da inkâr ettiğini bildirerek “Allah’ın ilmi vardır” demediği gibi “Allah alimdir” de demeyi tercih etmemişlerdir. Mu’tezile-i Cehmiyye kısmında ise Cehmiyye-i Gâliyye’den farklı olarak esmayı kabul edip, Allah’ın sıfatlarını inkâr yoluna devam etmişlerdir. Bu noktada İzmirli, Mu’tezile-i Cehmiyye’nin “Allah’ın ilmi vardır” demeyip “Allah alimdir” demeyi tercih ettiklerini de söylemektedir.

İzmirli İsmail Hakkı, Cehmiyye’ye karşı olarak bazı grupların ortaya çıktığını bunlar arasında Allah’ın sıfatlarını ispatlama çabasıyla görüş beyan edenlerin Sıfatiyye olarak adlandırıldığını bildirmiştir. İzmirli, nazarında Sıfatiyye’nin içerisinde Ehl-i sünnet alimleri de bulunmakla birlikte genel olarak kapsamı, Küllabiyye, Eş’ariyye, Kerramiyye, Müşebbihe ve Mücessime’dir.²²⁷ Çalışmamızın bu kısmında Cehmiyye’ye tepki olarak ortaya çıkan bu fırkalara ve görüşlerine İzmirli İsmail Hakkı’nın telif ettiği eserleri içerisinde yer verdiği kadarıyla değinmek yerinde olacaktır.

Cehm b. Safvan’ın Horasan’da yaymakta olduğu Allah’ın sıfatlarını reddetme bidatine karşı olarak Müşebbihe mezhebi ortaya çıkmıştır. İzmirli’ye göre Mukatil b. Süleyman²²⁸, Cehm b. Safvan’ın bu görüşlerine şiddetle karşı çıkarak ispat etme yolunda

²²⁵ İzmirli, *Mulahhas İlm-i Tevhid*, 43.

²²⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 136; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 87.

²²⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 136-137; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 87.

²²⁸ Mukatil b. Süleyman’ın müşebbiheden olup olmaması ile ilgili olarak çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. Genel kabulüne göre müşebbiheden olmakla birlikte, ona nispet edilen eserler, atıflar ve

Kuran ve sünnetin çizgisini aşmış ve Allah'ı teşbih etme bidatine düşmüştür. İzmirli bu noktada da Müşebbihe'nin Cehmiyye'ye karşı bu şekilde ortaya çıktığını da bildirmektedir. Bununla birlikte Cehm b. Safvan, Selef ehlinin herhangi bir fikir beyan etmediği cismaniyeti reddetmesi ile yeni bir mezhep olan Mücessime'nin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. İzmirli, Allah'ı cisimleştirme bidatine düşen bu mezhep konusunda Hişam b. el-Hakem'in "Allah cisimdir" diyerek Mücessime Mezhebinin ortaya çıktığını da bildirmektedir. Sıfatiyye'den Müşebbihe ve Mücessime'den sonra gelen ve "Allah cisimdir, fakat ecesam gibi değildir" diyen Muhammed b. Kerram'ın, Kerramiye mezhebinin inançlarını ortaya çıkardığı bilinmektedir.²²⁹

İzmirli İsmail Hakkı'nın, bidat ve dalâlet Ehlinin ortaya çıkmasını değerlendirirken şu özetlemesi de manidardır: "*Bab-ı sıfatta Cehmiyye Müşebbihe ve Mücessime'ye; bab-ı efalde Kaderiyye, Cebriyye'ye; bab-ı imanda Mu'tezile ve Maarika, Mürcie'ye; bab-ı vaidde Vaidiyye, Mürcie'ye; bab-ı ahabda Maarika ve Nasıba, Rafıza'ya muarızdır; bu babda Ehl-i sünnet tamamıyla vasat ve itidalde bulunur.*"²³⁰ Görüleceği üzere İzmirli, bidate dalan bu fırkaların ortaya çıkmalarını tasnif ederken, Allah'ın sıfatları noktasında Cehmiyye'ye tepki olarak Müşebbihe ve Mücessime'nin ortaya çıktığını, kişilerin işlemiş olduğu fiiller noktasında Cebriyye'nin Kaderiyye'ye karşı olarak ortaya çıktığı, iman meselesinde Marika ve Mürcie'nin Mu'tezile'ye zıt olduğu, büyük günah işleyenlerin durumu noktasında Mürcie'nin Mu'tezile ve Haricilere karşı olduğu, sahabenin halifeliği noktasında Marika ve Nasıba'nın Rafıza'ya karşı zıt görüşlerde olduğu görülmektedir. İzmirli'nin telif ettiği eserler incelendiğinde bidat ve dalâlet Ehlinden bahsederken Ehl-i sünnet ve Selef ehlinin bidate düşen fırkaların tartıştığı bu hususlar noktasında her zaman için aşırılıktan kaçındıklarını ve orta bir yol izlediklerini belirterek en doğrusunun da bu olduğunu savunmuştur.

Cehm'e karşı oluşu ile ilgili bazı durumlar bu hususa ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini bildirmektedir. Detaylı bilgi için bkz: İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, çev. Melikşah Sezen, 160-161.

²²⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (TBMM Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 137-137; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 88.

²³⁰ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (Açık Erişim İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu), 137-138; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 88. Şehristânî bu hususu; "*Mu'tezile ve Sıfatiyye taban tabana zıt iki fırkadır. Aynı şekilde Kaderiyye ve Cebriyye de iki zıt fırkadır. Mürciye ile Vaidiyye, Şia ile de Hariciler zıt fırkalarlardır. Bu fırkalar arasındaki zıtlık her devirde var olmuştur.*" Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 46.

2.1.6. Bâtıniyye

Batınlık, İzmirli'nin mezhep tasnifine göre mütekellim fırkaları arasında ayrı bir başlık altında önemle incelenmiş ve bu oluşum İzmirli tarafından dinsizlik olarak addedilmiştir. Batınlık sözlük anlamı olarak “gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamına gelen batn veya butûn kökünden türemiş bâtin kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Buna göre bâtıniyye “gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler” anlamına gelir. Genel görüşün kabulüne göre “her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar” diye tarif edilebilir ki mutedil sûfilerden aşırı Şîî fırkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır.²³¹ Şehristânî'ye göre bu gruba Bâtıniyye denmesinin sebebi her zahirin bir batını, her ayetin de bir te'vilinin bulunduğu inancındadır.²³²

İzmirli'ye göre ise batıniler İslâmî usul ve esaslardan uzaklaşarak ilhada yani dinsizlik seviyesine, hak yolundan ayrılp batıla girenler, kendilerini teşeyyü (Şii yanlılığı) ile gizleyenlerdir.²³³ İzmirli'ye göre Batıniler, kendilerinin Müslüman olduklarını iddia etmekle birlikte Müslümanlar arasında dinsizliği ve bozgunculuğu yaymışlardır. Batıniler, İslâm'ı tevil etme noktasında felsefi kavramları kelami meseleler ve keşfe dayanan düşüncelerle sentezlemişlerdir. İzmirli'ye göre Batınlığın başlangıcı Şiilik taslama (teşeyyü) sonu ise dinden çıkma (insilah) şeklinde olmaktadır. İzmirli'ye göre bu son nokta Allah-u Teala'yı inkardan, Allah'ın emir ve yasaklarını inkara, Allah'a iman edenleri hafife almaktan İslâmî kurallara uyanlarla alay etmeye kadar giden bir aşırılık hareketidir.

İzmirli batınileri, İsmail b. Cafer'in görüşlerini benimseyen İsmailiyye içerisinden görmüştür. Ayet ve hadislerin esas anlamlarını terk ederek bu anlamların sadece Muallim-i Masum (korunmuş öğretici) tarafından bir takım sembol ve işaretlerle bilinebileceklerini savundukları için Batıniler olarak adlandırılmışlardır. Öyle ki Batıniler Muallim-i Masumdan başka delil tanımamışlardır.²³⁴

²³¹ Avni İlhan, “Batıniyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

²³² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 176.

²³³ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 149.

²³⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 150.

İzmirli'ye göre Bâtıniyye'nin amaçları toplumu İslâm görünümü üzerinden Mecusiliğe davet etmek ayet ve hadislerin zahirlerini Batıniliğin esaslarına uygun olarak tevil etmek ve yaymaktır. Öyle ki Bâtıniyye mezhebi Abbasi halifesi Memun zamanında ortaya çıkmış, Mutasım zamanında da bu mezhep yaygınlaşmıştır.²³⁵ Genel olarak Batniliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak üç farklı görüş bulunmaktadır. Bâtınî yazarlara göre bâtinî davetin Ca'fer es-Sâdık zamanında ve bizzat onun tarafından başlatılmış²³⁶ Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerine göre Mecûsîlik, Sâbiîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerden başlatılmıştır. Üçüncü görüş olarak çağdaş bazı araştırmacılar Batniliğin kaynağını Yeni Eflâtunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefi akımlara dayandırmaktadır. İzmirli, Bâtıniyye'nin kurucusunu Ahvazlı olan Mecusi çocuklarından Memun b. Deysan'a nispet etmiştir. Daha sonra bu mezhebi oğlu Abdullah b. Memun el-Kaddah tarafından günümüz İran beldelerine yaymıştır. Bu yayılma hareketi Memun b. Deysan zamanında takiyye yöntemiyle birlikte İzmirli'ye göre Bâtıniyye mezhebine açıktan davet etmeye ilk cesaret eden H. 255 yılında Muhammed Ali Berkai olmuştur. Hatta Karmatilerin Cennabiyye kolu ahiret hayatını ve İslâm'ın emir ve yasaklarını kabul edenlerin öldürülmesini vacip görerek aşırılığa kaçmıştır. Fatımiyye devleti Bâtıniyye'den olup en meşhur imamları İbn Sabbah olmaktadır.²³⁷

Batınilerin insanları saptırma yöntemlerine geçmeden önce diğer topluluklarla olan münasebetine değinmek yerinde olacaktır. İzmirli, filozoflar ve batıniler arasındaki ince farkı incelerken filozofların amellerle ilgili olan kısımları te'vile kalkışmayıp kabul ettiklerini, Allah'ın sıfatları ve cismani haşr ile ilgili ayetleri te'vile gittiklerini bildirmiştir. Bunun yanında batıniler ise İslâm'ın emir ve yasaklarının zahirini inkâr etmişler, amel ile ilgili olan kısımlarını ise te'vil ve temsil yoluna gitmişlerdir. İzmirli, mutasavvıflar ve batıniler arasındaki farkı incelerken mutasavvıfların naslar noktasında hem zahirini hem de batınını kastettiğini vurgulamış, olaya batıniler açısından bakıldığında ise nasların sadece batınını kastettiklerini zahirinin terkedildiğini bildirmektedir. Bu husus genel olarak değerlendirildiğinde İzmirli, batınilerin kendilerini felsefe ve tasavvuf aracılığı ile gizlediklerini beyan etmektedir.²³⁸

²³⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 219.

²³⁶ İlhan, "Batıniyye", 5/191.

²³⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 150.

²³⁸ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 151-152.

Batınilere göre peygamber ve imam sayısı yedi ile sınırlandırılmaktadır. Peygamberler ‘Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed (s.a.v) ve bir de Muhammed b. İsmail’dir. İsmail b. Cafer iki peygamber arasında gelen ve şeriatı yerleştiren yedi kişiden biridir. Batınilere göre Muhammed b. İsmail’in şeriatı Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şeriatını ortadan kaldırmıştır. Batınilerin yedi imamı; İmam, Hüccet, Zû-Massa, Da-i Ekber, Da-i Me’zun, Mükellib ve Mü’min’den oluşmaktadır. İzmirli’nin buradaki yedi imamdan kastı Batınilerin imamet kuramını tanımlamaktan ibarettir. Bunları kısaca açıklayacak olursak:

İmam: Gaybı bilme yetisi kendisine aracısız olarak ulaşan kimsedir.

Hüccet: İmamın ilmini taşımakla birlikte imamdan aldığı delilleri karşısındaki kişinin durumuna göre öğretir.

Zû-Massa: İlmi hüccetten alır.

Dâ-i Ekber: Mezhebe davet eden en büyük kişidir. Buna ‘bâb’ da denir.

Dâ-i Mezun: Mezhebe dahil olmak isteyen kişilerden söz ve yemin alandır.

Mükellib: Halkın arasına karışarak yetenekli olanları birtakım hileler ile kandırandır.

Mü’min: İmamın mahiyetine tabi olan, iman eden ve batını mezhebine giren kimsedir.²³⁹

İzmirli, batınilerin insanları kandırmak adına birtakım hilelere başvurduğunu bildirmektedir. Bu hileler insanların akıllarını bulandırarak düşüncelerini çelmek ve onları hak yoldan saptırarak Batınlık düşüncesi üzerine şekillendirmek için başvurulmuş 8 öğeden oluşmaktadır. Bunlar; Teferrüs veya Zevk Kandırmacası, Te’nis, Ta’lik, Tedlis, Te’sis, Teşvik, Hal’ ve Selh’ten oluşmaktadır.

Teferrüs veya Zevk Kandırmacası: Bir dâinin, gizliliğe uyma konusunda kesin ve sağlam şeyleri bâtını manaya varacak biçimde tevil edebilmek yetisine sahip ve o konuda bilgili olarak kendi bidatine çağırmasıdır.²⁴⁰ İzmirli’nin özet ifadesine göre, doğru ile yanlış ayırmaktır. Yetenekli olmayanlara mezhebin sır ve derinliklerini açmamaktır.

Te’nis: Halk içerisinde çeşitli sosyal sınıfların hangi yollarla ve ne şekilde davet edilmesi gerektiğini bilmektir.

²³⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 149-150.

²⁴⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 230

Ta'lik: Mezhebe davet edilen kimseyi, İslâm'ın emir ve yasaklarını yorumlamayı arzu eder duruma getirmek, çözümünü zor olan işlerin neticesini imama bırakmaktır.

Tedlis: Tanınmış din ve devlet adamlarını Bâtıniyye'den göstermektir.

Te'sis: Gizli olanı açıklamama hususunda herkesten kendi inancına göre söz ve yemin almaktır.

Teşvik: Tecrübesiz kimse üzerinde dinin rükünlerinde kuşku meydana getirmektir.

Hal': Bedenle yapılan amelleri kaldırmaktır.

Selh: Son olarak insanı bütün dinlerden, özellikle de İslâm dininden koparmaktır. Bu mezhebi kabul edene yemin ettirilerek İslâm'dan soyutlanır.²⁴¹

2.2. İZMİRLİ'NİN İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİNE KATKILARINA DAİR DEĞERLENDİRME

İzmirli İsmail Hakkı, yaşadığı zaman itibari ile hemen hemen her alanda ustaca eser neşretmiştir. Kendine has olan yöntemleri, bu alanlardaki değerlendirmeleri ile araştırmacıların dikkatini çekmiştir. İslâm Mezhepleri Tarihine dair pek çok risale ve yazma eseri bulunmasına karşın mevcut araştırmalarda İzmirli İsmail Hakkı'nın bilhassa İslâm Mezhepleri Tarihi alanına katkılarına yönelik tespit ve değerlendirmelerin çok az olduğu dikkatimizi çekmiştir. Bu tespitlerin sağlıklı şekilde yapılabilmesi için öncelikle İzmirli'nin neşrettiği yazma risalelerin teferruatlı şekilde incelenip tercüme edilerek tasnif edilmesi şarttır. Bu şekilde düşünmemizin sebebi İzmirli'nin Mezhepler Tarihi alanında parça parça yazdığı risalelerin tek bir eser oluşturabilecek mahiyette muhteva içermesidir. İzmirli'nin en meşhur eseri *Yeni İlmi Kelam*, tek başına bir mezhepler tarihi kitabı olmayacağı gibi bahsettiğimiz parça parça risalelerin özetlenmiş şekliyle işlenmiş halini içermektedir. İzmirli'nin *Yeni İlmi Kelam*'ı dışında Mezhepler Tarihine giriş niteliğinde neşrettiği *Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme* adlı eserinde Kelam ilmi hususunda kısa bilgiler aktarıldıktan sonra İslâm fırkaları değerlendirilmektedir. İzmirli'nin Ehl-i sünneti sarfınazar ederek incelediği bidat, dalâlet ve gâlî olarak tasnif ettiği fırkalar, bu eserinde tamamlanamamıştır. Araştırmacıların parça parça tercüme ettiği risaleler incelendiğinde bu husus açık bir şekilde göze çarpmaktadır.

²⁴¹ Kavramlar için bk: Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 230-241. İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, 151.

Çalışmamızın konusu açısından değerlendirildiğinde İzmirli, *Muhassalü'l-Kelam ve'l- Hikme* adlı eserinde Marika ve Şia'dan detaylıca bahsetmiş, bu eserin devamı niteliğinde gördüğümüz *Tealim-i Mu'tezile* eserinde ise Kaderiyye ve ondan zuhur eden Mu'tezile'yi inceleyerek ara ara da Cebriye ve Cehmiyye'den çok az bilgi aktarmıştır. İzmirli'nin külliyatı tekrar bir tasnife tabi tutulsa inanıyoruz ki onun gıyabında ortaya Mezhepler Tarihi ile ilgili bir eser çıkacaktır. İzmirli'nin çalışmalarından, bu yönde bir hazırlığın olduğunu lakin ortaya bir eser çıkarmadığını veya ömrünün buna yetmediğini anlamak da zor olmayacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'in değerlendirmelerinde İzmirli'nin hem mektep hem de medrese eğitimi gördüğü için, yaşadığı çağ itibari ile Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesi gördüğünü bildirmektedir. Öyle ki İzmirli, farklı dilleri çok iyi bilmesiyle birlikte modern felsefe ve İslâm felsefe akımlarına hâkim, kelimada ve fıkhıta alışılmışın dışında yeni metotlar kullanarak kurucu denecek derecede tarih bilgisine sahip bir şahsiyettir. Aynı zamanda Hilmi Ziya Ülken kendisinden önce de bu bilimlerin tarihini inceleyen herhangi bir şahsiyetin gelmediğini doğrulamaktadır.²⁴² Bununla birlikte İzmirli, mantık ve felsefeyi İslami ilimlerin konuları arasına yerleştirmiş ve bazı dini, kelâmî, fikhî ve ahlakî konuların açıklanmasında araç ve delil olarak kullanan ilk Müslüman bilginlerden olma özelliğine sahiptir.

İzmirli, eserlerini çağın ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir amaçla neşrettiğini bildirmektedir. Kelam noktasında orta çağ kelamının yerine çağın ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede yeni bir kelam bakışı kurulması gerektiği üzerinde uzun süre çalışmalar yürütmüştür. Bu zamana kadar gelen Selef, kudema ve müteahhirin kelam alimleri bidat ve dalâletler karşısında birçok tavır takınmışlardır. Bakıldığı zaman Selef, İslâm'ın gerçek dinamiklerini korumak, bidat, dalâlet ve guluvü reddetme üzerine tavır takınmış, lakin onların daldıkları meseleler üzerine fikir beyan etmemiştir. Bu süreci takip eden kudema kelamcıları Selefin kaçındığı konulara dahil olmuş, karşıtlarının metotları ile onları reddetme yolunu kullanmışlardır. Gazali ile son bulan kudema kelamcılarının dönemi müteahhirin dönemine geçiş yapmış ve mantık ilmi de kelama dahil olmuştur. Bu süreç içerisinde her dönem kendinden bir şeyler ekleyip, çıkarmak suretiyle katkılar sağlamıştır. Bu noktada İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*'ı ile müteahhirin döneminin yetersizliği üzerine çalışmalar yapmıştır. Konumuzla alakalı olarak İzmirli, müteahhirin döneminde

²⁴² İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 13.

mezheplerin bilinmesi ve bunların sapkın görüşlerinin reddedilmesi üzere çalışmaların olduğunu, kendi döneminde ise bu mezheplerden birçoğunun yok olup gittiğini artık günümüzde yapılacak çalışmaların yaşayan ve yeni ortaya çıkan mezheplerle meşgul olunması üzerine olması gerekliliğinden bahsetmiştir. İzmirli'nin kelam ideolojisi müteahhirin döneminin savunma ve karşı çıkma tezlerinden çok, metodik savunma ve saldırı yöntemleri şekliyle çağımıza entegre edilmelidir. İşte İzmirli, tüm bu öngörülerini eserlerinde kaybolan mezheplerden yaşayan mezheplere kadar reddedilmesi gereken fikirleri araştırmıştır.²⁴³

İzmirli'nin devam eden süreçte bu denli ortaya çıkan yeni mezheplere yönelme fikrine karşı yok olmuş mezhepleri araştırması ve eserlerinde yer vermesi tepki çekmiştir. Buna karşın günümüzde bidat ve gulûv çukuruna düşen fırkaların bu aşamaya dönüşme süreçleri de gelecekte ortaya çıkan, temelinde bu görüşleri barındıran mezhep, tarikat ve cemaat örgüsünü çözme açısından önem arz etmektedir. Diğer yandan İzmirli, yok olmuş ve günümüzde var olan mezhepleri incelerken özellikle itikâdî meseleler üzerine yoğunlaşmıştır. Onun adına Yeni İlm-i Kelam'ın temellerini atmak itikattan geçmektedir. Burada İzmirli'nin Mezhepler Tarihi alanında çalışmalar yapanlara da işaret ettiği en mühim yol, gelecekte ortaya çıkacak olan veya geçmişin ideolojisini farklı şekillerde gösteren yapıların araştırılıp ortaya çıkarılmasıdır. Günümüzde bu husus anlaşılacağı üzere oldukça önemlidir. İslâm dünyasının sancılı dönemi, sürekli gelişen dünya ve bunun karşısında dinin ortaya koyduğu dinamizm elbette ki Kuran ve Sünnet çizgisinden sapmamalıdır.

İzmirli'nin neşriyat hayatı incelendiğinde eserlerinin büyük çoğunluğunu tamamlayamadığı görülmektedir. Birçok eserlerinin giriş kısmında bahsedeceği hususlar geçse de İzmirli, bunların bazı kısımlarını aktarmamıştır. Örnek verecek olursak bidat ve gâlî fırkalar noktasında Gâlî Kaderiyye, Mu'tezile-i Gâliyye, Gâliyye-i Cehmiyye gibi hususlardan ilerleyen zamanlarda bahsedeceği şekilde eserlerinde ibareler olmasına karşın bu hususlar yeterince değerlendirilmemiş ya da hiç zikredilmemiştir. Bu da çalışmamız açısından bir zorluk olmaktadır. Bunun yanında İzmirli, eserlerinde sıklıkla Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inden, Bağdadi'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ından, İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*'inden çokça alıntı yapmış ve değerlendirdiği mezheplerin temel kaynağı da başlıca bu eserler olmuştur.

²⁴³ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, 17-18.

İzmirli'nin bazı eserlerinde kaynaklara atıf yapmamış olması, eserlerin tam manasıyla tamamlanmadığı ve dağınık risaleler halinde bulunması da göz önüne alınacak olursa hoş görülecek bir durumdur. İzmirli nakilciliği ile bilinmekte ve bu durum yer yer farklı söylemlere konu olmuştur. Ancak eserleri İslâmi ilimler sahasında araştırma yapanlara nakiller yönünden ışık tutan bir ilim adamıdır. İslam mezhepleri tarihi alanında da bir mezhebin doğuşunu fikirlerini, zaman içerisindeki değişimlerini incelerken nakiller hususunun önemi yadsınamaz. Dolayısıyla alan içerisinde bir araştırma söz konusu olduğu zaman onun nakillerinden faydalanmak değerli olacaktır.

İzmirli, nakilciliği ile ilgili şu şekilde beyanlarda bulunur: *"Hak taraftarıyım. Her yerde bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el atarım. "Hak tabi olunmaya en layık olandır" (Yunus, 10/35) sözü düsturumdur. İslâm büyüklerinden her kimin sözünde burhan ve delile dayalı bir hak görürsem yine burhan ve delille ona tabi olurum. Bir söz ve görüş (kavi) hakkında delil olmadıkça onu kendime mal etmem. Kendime mal ettiğim söz ve görüşü doğrudan doğruya yazarım, yoksa sırf nakletmekle geçer giderim. Nakillerde asla tahripte bulunmam. Yanlış anlayabilirim, istinsah sırasında yanlış da nakledilebilir. Fakat bile bile kalemimden tahrif sadır olmaz. İstedığınız kadar hafife alınız "emin nakil" (güvenilir nakledici) olmakla da iftihar ederim. Kur'an'ın nazmına uyarak yalnız gerekli olan kısmı naklederim. Anlamayı ihlal edecek derecede kısa tutmak, ihlale yol açacak derecede uzatmak memnu olduğundan maksuda dahil olmayan sözü zikretmemeye çalışırım."*²⁴⁴ Eserlerinde yaptığımız incelemede İzmirli'nin çoğu zaman isim belirtmeksizin nakiller yaptığı görülmüştür. Bu da çalışmamız açısından hangisinin İzmirli'ye, hangisinin naklettiği alime ait olduğunu tespit hususu, kaynakların çokluğu, ulaşılması ve hacimsel oranları değerlendirildiğinde bir hayli zorlaşmaktadır.

Çalışmamızda İzmirli'nin tasnifi esas alınarak mezhep sıralaması ve sınıflandırması ona uygun şekilde yapılmıştır. İzmirli'nin fırkalar noktasında en çok alıntı yaptığı alimlerden olan Bağdadi ve Şehristânî'nin eserleri incelendiğinde Bağdadi'nin el-Fırak'ında fırkaları taksim ederken "Sapık Fırkalar, İslâm'a Mensup Olmadıkları Halde İslâm'a Nispet Edilen Fırkalar" şeklinde genel ayrımlara gitmiş, Şehristânî ise "Din Sahipleri başlığı altında Müslümanlar, Yahudiler vb." gibi tasnifte bulunmuşlardır. İzmirli'nin kronolojik ve temel eserlerde olmayan bu titiz tasnifi de onun alana kazandırdığı en önemli katkılarından. İtikadi meselelerde klasiğin dışına çıkmayan

²⁴⁴ İzmirli, *Hakkın Zaferleri*, 6-7-8. Ayrıca bk: Şeker- Baloğlu, *İzmirli İsmail Hakkı*, 95.

İzmirli, Eşari, Maturidi ve Gazali gibi alimlerin fikirlerine benzer düşünceler içermektedir. Bu noktada asıl önemli olan husus ise daha önceden de bahsettiğimiz İzmirli'nin kendi tasnifleri ve metodu olmaktadır.

İzmirli'nin eser ve müstakil çalışmaları bağlamında katkılarını inceleyecek olursak Dürzi Mezhebi risalesi şüphesiz ki günümüze kadar yazılmış en kapsamlı eser olma niteliğini korumaktadır. İzmirli'nin buradaki önemli metodu Dürzilerin kendi eserlerinden faydalanarak bu eseri neşretmesidir. İzmirli Dürzilerin İsmailiyye ve Bâtiniyye ile alakalarının olmadığı iddialarına açıklık getirmiş, onların takiyye yaparak el-Hakim'in ilahlığına inandıkları sonucuna varmıştır.²⁴⁵ İzmirli, fırkaları incelerken o firkanın temsilcilerinin eserlerine de özellikle başvurmuştur. Bakıldığı zaman İzmirli'den önce ulemanın genel yaklaşımı, bidat ve gâlî fırkalar özelinde reddetme anlayışı üzerine şekillenmişken İzmirli, metodunda da belirttiği üzere hak ve batılı net şekilde ayırarak tümünden reddiye mantığıyla yaklaşmamıştır. Öyle ki günümüzde yazılan eserler arasında fırkaları tarafsız olarak anlatma çabası araştırmacılar nazarında da İzmirli'ye has görülmektedir.

İzmirli, Ehli sünnet'e tabi mezheplerin fihhi konulardaki hükümlerini tamamen kabul etmektedir. Fırkaları incelerken ona göre hak ve batılın niceliği elbette ki bu esaslara göre şekillenmektedir. İzmirli, din ile felsefe arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken önceliği dini hükümleri temel alarak çeşitli konuları akıl ve mantık aracılığı ile irdelemektir. İzmirli'nin akıl ve mantık güzergahı da doğrudan Kuran ve Sünnet'ten geçmektedir.

İzmirli'nin; tümünden reddiye mantığı ile yaklaşmayıp hak ve batılı net bir şekilde ayırması, fırkaları tarafsız olarak anlatma çabası, din ile felsefe arasında ilişki kurma gayreti, dini hükümleri temele alıp çeşitli konuları akıl ve mantık aracılığı ile irdelemesi, geçmiş ve gelecek araştırmacılara şüphesiz metodoloji olarak yön gösterecek mahiyette değerli bir usûl olma özelliği taşımaktadır. Bidat ve gulât fırkaların özelinden bakıldığında ise bunların, konu ve içerik bakımından tarafsız ve objektif yaklaşmanın daha zor olduğu konular olmaları, bu hususlarda objektifliğe duyulan ihtiyaç, İzmirli'nin gerek İslâmi ilimlerde gerekse mezhepler tarihi incelemelerinde kullandığı tarafsızlık metodu, nakilciliğinin bidat ve gulât fırkaların içeriğine olan katkısı ve benzerine daha

²⁴⁵ Şeker- Baloğlu, *İzmirli İsmail Hakkı*,72.

nce rastlanmamış olan zgn bir tasnif sunması da onu diğer araştırmacılardan ayıran önemli hususlardır.

SONUÇ

İsmail Hakkı İzmirli, mezheplerin tasnifini yaparken genelden özele bir yöntem kullanmıştır. Bu noktada gerçekliğin araştırılmasında rol oynayan faktörleri öncelikle Din yolu ve Felsefi yol olarak iki ana hatta incelemiştir. Dini yol içerisinde bulunanları; Allah'a inandıkları halde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şeriatine inanmayan Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiiler ve bu şeriate inanan Müslümanlar olarak iki kısımda tasnif etmiştir. Dini yolun İslâmî yol kısmında bulunanları da Selefîye, Mütakellime, Mutasavvife, Mütefelsife ve Bâtîniyye olarak beş kısımda inceleyen İzmirli'nin konumuz açısından asıl önemli olan bölümü Mütakellime ve Bâtîniyye olarak ayırdığı kısımdır. İzmirli'nin Bâtîniyye'yi farklı bir başlıkta ele almasının sebebi, çeşitli hile ve yöntemler kullanarak tabilerini bazı aşamalardan geçirip nihayetinde hak yolundan saparak Allah'ı ve şeriatini inkâr etmelerinden ileri gelmektedir. İzmirli, Bâtîniyye'yi şeriatın görünen kısmını inkâr, amele yönelik kısımlarını da te'vile kalkıştıkları için gâî firkalardan görmüştür. Mütakellime yolu içerisinde bidat, dalâlet ve gâî bir yapıya bürünen firkaları ise Marika, Şia, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye olarak beş kısımda incelemiştir.

İzmirli'ye göre Gâliyye yaratılmışları peygamber veya ilahlık seviyesine çıkarınlardır. İzmirli, bir mezhebin Gâliyye'den mi yoksa Ehl-i bidatten mi olduğunun tespitini yaparken amacının ne olduğuna odaklanmıştır. Öyle ki Marika'nın aşırılığını Kur'an-ı Kerim'e karşı kasten bir tahrif hareketi olarak görmemiş, Kur'an-ı Kerim'i yanlış idrak etmeleri ve yorumlamalarından ileri görmüştür. İzmirli, kader, Allah'ın sıfatları ve insanın fiilleri gibi pek çok hususta tartışan Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye gibi firkaların bidatinin kasten mi yoksa Kur'an-ı Kerim'i yanlış anlamadan mı kaynaklandığı hususunda herhangi bir tespitte bulunmamıştır. Lakin bu firkalara karşı ortaya çıkan Müşebbihe ve Mücessime, Allah'a isnât ettikleri teşbihten dolayı gâî firkalardandır. İzmirli, eserlerinde Gâî Kaderiyye, Gâî Mu'tezile, Gâî Mürcie, Gâî Cehmiyye gibi aşırıya kaçan kollardan da bahsetmiş olmakla birlikte te'villerinden ötürü onları asıllarından ayırıp gâî görmüştür. İzmirli'nin ilerleyen zamanlarda görüşlerinde aşırıya giden ve çeşitli kollara ayrılan Gâî Kaderiyye, Gâî Mu'tezile, Gâî Mürcie, Gâî Cehmiyye gibi firkaları farklı başlıklarda değerlendirmesi, genel olarak Kaderiyye, Mu'tezile, Mürcie, Cebriyye ve Cehmiyye'yi bidate düşen firkalar olarak değerlendireceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı, Selef ehlinin izlemiş olduğu yolu en doğru yol olarak görmüş, bidat, dalâlet ve Gâliyye'nin te'vile

kalkıştığı meseleler üzerine fazla düşünülmemesi gerektiğini ve Selef yolunun takip edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Genelin kabulü, İzmirli'nin de özellikle üzerinde durduğu asıl gâli fırkalar ise Şia kaynaklı olmaktadır. Şia kaynaklı gâli fırkaların inançları arasında teşbih, hulül, tenasüh, ibahe, bedâ, ric'at gibi pek çok bidat bulunmaktadır. İzmirli, Şia kaynaklı gâli fırkaları, ulûhiyet isnât edenler ve nübüvvet isnât edenler olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Gâli fırkalar arasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ulûhiyet isnât edenler olduğu gibi Hz. Ali'ye ulûhiyet isnât edenler de çoğunluktadır. İzmirli, Şia içerisinde Mufaddıla, Zeydiyye gibi fırkaların görüşleri itibari ile gulâta düşecek herhangi bir bilgiye rastlamadığını belirterek onları gâli olarak görmemiştir.

İzmirli'nin Mezhepler Tarihi özelinde alana en büyük kazanımı, Yeni İlmî Kelam anlayışıdır. Bu husustan Mezhepler Tarihi'nin üzerine düşen pay ise, bu zamana kadar ortaya çıkan mezhep ve fırkaların objektif şekilde değerlendirilerek günümüzde ortaya çıkan yeni bidat ve gâli oluşumlara yönelmek olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet. "Ebu Mansur el-Maturidi'nin Mürcie'ye Bakışı". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Haziran 2006), 193-202.
- Aydın, Ramazan. *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Dürzi Mezhebi" Adlı Eserinin Latinize Edilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkaahir b. Tahir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Birinci, Ali- Günaydın, Yusuf Turan. *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler Polemikler Tenkitler*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, 2021.
- Birinci, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bulut, Mehmet. *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Din Eğitimi Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ebu Mansur el-İcli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hariciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İlvak Yayıncılık, 3. Baskı, 2014.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hizmetli, Sabri. *İsmail Hakkı İzmirli*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992, 5/190-194.
- İlhan, Avni. "Bedâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- İzmirli, Celaleddin. *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Dürzi Mezhebi*. sad. Ahmet Tunahan Akgün, Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*. sad. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Tealim-i Mu'tezile*, sad. Mehmet Vehbi Yavuz. İstanbul-Konya: Çizgi Kitabevi, 2022.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hakkın Zaferleri*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1341.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mulahhas İlm-i Tevhid*, haz. Hamza Burak Çiçek. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: TBMM Kütüphanesi, TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, 1340-133, 1/1-312. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/596>
- İzmirli. İsmail Hakkı. *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3823, 1-200.
- İzmirli. İsmail Hakkı. *Muhtelif Mezhepler*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 3738, 1-11.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. haz. Melikşah Sezen, İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022.
- Karadaş, Çağfer. *Ana Hatlarıyla Kelam Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 3. Baskı, 2015.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Ezarika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.,
- Öz, Mustafa. "Ahmed b. Habîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989, 2/70-71.

- Öz, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 5. Baskı, 2018.
- Öz, Mustafa. “Muhakkime-i Ūlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/396-397. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mustafa. “Müfevvida”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayıncılık, 4. Baskı, 2009.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve 'n-Nihal*. çev. Muharrem Tan. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şeker, Mehmet-Baloğlu, Bülent. *İzmirli İsmail Hakkı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Adi b. Müsafır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/391. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Üzüm, İlyas. “Nusayrilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/270-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.